

OCT-DEC 2020
ISBN: 978-93-52050-22-2

Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2020

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

**Multilingual Biannual social Sciences
Peer Reviewed Journal**

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ:

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2020

ISBN: 978-93-52050-22-2

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼,

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਛਾਪਕ:

ਸ਼ਹੀਦ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਪ੍ਰੈੱਸ ਐਂਡ ਹੋਸਪੀਟੈਲਿਟੀ,

ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮ. ਪਟਿਆਲਾ-98146-32807

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal**

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2020

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸੰਦੇਸ਼

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਾਸਾਨੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਅਸੀਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ 350 ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪਾਵਨ ਧਰਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸੁਜਗਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ‘ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ’ ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ ਅੰਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਜੋ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਸੁਲਭ ਹੋਣ, ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਾਕਤ ਕੌਮੀਅਤ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਪਰਚਮ ਬੁਲੰਦ ਰਹੇ।

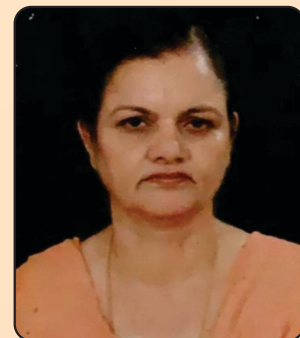
ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਐਸ.ਪੀ ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ

ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸੰਦੇਸ਼

ਅੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਖੋਜ ਅਗਰਸਰ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਅਜਿਹੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਹੀ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਸੇਧਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਉਦਗਮ ਹੋਵੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਪੈੜ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅੰਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਖੋਜ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਾਣਮੱਤੀਆਂ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਗਿੱਲ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਤੀਰਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਨੋ-ਬੋਧ ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਢਲ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਿਬੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਨੋ-ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਸਾਧਨਾ, ਮਿਹਨਤ, ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੋ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਸਾਹਿਤਕ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਰਗਮ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਸੁਖਾਲੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਭੈਅ ਰਹਿਤ, ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ ਵਾਲਾ, ਬੈਰਾਗੀ, ਸੁਹਿਰਦ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੰਦਰ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬੰਦੇ 'ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ 350ਵੀਂ' ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਲੜੀਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਖੋਜ ਪੁੱਤਿਕਾ 'ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਦਾ ਇਹ ਅੰਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਿਤ ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਯਥਾਯੋਗ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਅੰਕ ਬਹੁ-ਵਿਧਾਵੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਬਣੇਗਾ।

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ

ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ।

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

ਡਾ. ਰਾਜ ਬਹਾਦੁਰ

ਚਾਂਸਲਰ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਹੈਲਥ ਸਾਇੰਸਿਜ਼,
ਫਰੀਦਕੋਟ

ਡਾ. ਬੀ. ਐਸ. ਘੁੰਮਣ

ਸਾਬਕਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ।

ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਡਾ. ਜੋਰਾ ਸਿੰਘ

ਚਾਂਸਲਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬ।

ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ

ਸਾਬਕਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਬਾਬਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬ

ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਮੁਖੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਲਖਵਿੰਦਰ ਜੌਹਲ

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਮਾਹਰ।

ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ

ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੈਨਲ

<p>ਡਾ. ਪ੍ਰਭਲੀਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਇੰਜਨਿਅਰਿੰਗ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਫਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਸੁਜਾਤਾ ਸ਼ਰਮਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤਪਨ ਰਿਹੈਬਿਲੀਟੇਸ਼ਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੀਲੋਖੇੜੀ, ਕਰਨਾਲ, ਹਰਿਆਣਾ।</p>
<p>ਡਾ. ਮਰਿਤੁੰਜੋ ਸ਼ਰਮਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਮਰਹਿਲ ਸ਼ਿਮਲਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਭਾਰਤ।</p>	<p>ਡਾ. ਜਮੀਰਪਾਲ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ।</p>
<p>ਪ੍ਰੋ. ਦਿਨੇਸ਼ ਆਰ. ਜਰੋਂਦੇ ਮੁਖੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਇੰਦਰਾ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ ਕਲੰਬ ਯਾਵਾਤਮਲ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਭਾਰਤ।</p>	<p>ਡਾ. ਉਮਾ ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ।</p>

<p>ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਫੈਕਲਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ।</p>	<p>ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ।</p>
<p>ਡਾ. ਰਾਜੇਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਪ੍ਰੋ. ਮਨਜੀਤ ਧਾਰੀਵਾਲ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਮੇਹਰ ਚੰਦ ਕਾਲਜ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਭਨੂਪਲੀ, ਨੰਗਲ, ਪੰਜਾਬ।</p>
<p>ਡਾ. ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ ਮਦਾਨ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਖੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਰੋਪੜ।</p>
<p>ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਮੁਖੀ, ਕਾਮਰਸ ਵਿਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜੰਮੂ, ਭਾਰਤ।</p>
<p>ਡਾ. ਪੁਸ਼ਪਮ ਨਾਰਾਇਣਨ ਲਲਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਮਿਥਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਮੇਸ਼ਵਰ ਨਗਰ, ਦਰਭੰਗਾ ਬਿਹਾਰ।</p>	<p>ਡਾ. ਮਨਮੀਤ ਕੌਰ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਖੀ, ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਵਿਭਾਗ ਬਰੇਲੀ ਕਾਲਜ ਬਰੇਲੀ ਯੂ.ਪੀ</p>
<p>ਡਾ. ਜਗਦੇਵ ਕੁਮਾਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ।</p>	<p>ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।</p>

ਤਤਕਰਾ

1.	ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ	ਧਰਮੀ ਨਾਇਕ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ 350 ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼)	01
2.	ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ	09
3.	ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼	14
4.	ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ	ਕਰੋਨਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਹਜ ਦੀ ਟੇਕ	24
5.	ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ	ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ: ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ	28
6.	ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ	ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ	41
7.	ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂੰ	ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ	50
8.	Kuntal Dutta	Vedas as Great Literature Based on Philosophic Thought	57
9.	Dr. Ashwani Kumar	Relevance of Buddhist Philosophy and its impact on the Modren World	68
10.	Harbhanjan Singh Sapra	A Review of Sikh Religion and Sikhs	78
11.	Dr. Neelam Bhardwaj	Survival and Resilience '01Chaotic state of human Beings in Cormac Mc Carthy' The Road	85

12.	Dr. Jagdev Kumar	Historical Cultural Inheritance of The string Instruments of Today's Punjab	95
13.	Dr. Bhupinder Kaur	Punjabi Culture History-Traditions and Cultural Diversity of Punjab	109
14.	Rupanjeet Kaur	Generators of Values, Violence and Stereotypes with Special Reference to Grimm's Fairy Tales	115
15.	Prof. Manpreet Kaur	Opreating System	124
16.	Sonia Sharma	Software Engineering	131
17.	Navjot Kaur	E-Commerce	138

ਧਰਮੀ ਨਾਇਕ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ

(ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ 350 ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼)

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦਗਮ ਹੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਭੇਦ ਭਾਵ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਰਾਹ ਪਾ ਕੇ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦ੍ਰਿੜ ਬਣਾਉਣਾ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਨੇਕ ਬੰਦਾ ਬਣਨ ਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਦਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਚਿਆਰਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਅਗਵਾਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਵੈ ਮਾਣ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤੇ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਲਮਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਚਿਆਰ ਉੱਚਤਾ, ਸੰਤ, ਗੁਰਮੁਖ, ਹੰਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਨਾਇਕਤੱਵ ਵਿੱਚ ਢਲੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਪੁਗਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਧਰਮੀ ਨਾਇਕ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਸੱਚੀ ਬੈਰਾਗਤਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ, ਬਹਾਦਰੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੋਸ਼ਲ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਖੂਬ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ।

ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜੌਰੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸੀਸ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਵਕਤ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਲੱਛਮਣ ਦਾਸ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਆਮ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ।¹ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੈੜ ਹੈ, ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਹਿਰਨੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤੜਫਦੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਲੱਛਮਣ ਦਾਸ ਤੋਂ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਬਣ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲਿਆ। ਮਨ ਇਕਾਂਤ ਚਿੱਤ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਭਟਕਣ ਨਾ ਮੁੱਕੀ ਤੇ ਉਹ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ

ਜੋਗੀ ਔਖੜ ਨਾਥ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰ ਮਾਧੋਦਾਸ ਬਣ ਉਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸਾਂਭ ਲਈ ਤੇ ਨਾਦੇੜ ਲਾਗੇ ਡੇਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ, ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵੱਧਣ ਕਾਰਨ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜੌਰੀ ਤੋਂ ਨਾਦੇੜ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਪਰ ਜੀਵਨ ਸੇਧ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਐਪਰ ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਛਕਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਭੁਲਿਆਂ ਭਟਕਿਆਂ ਹੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਮਾਧੋਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਵੱਡੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦਾ ਅਹਿਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋਏ ਸਾਧੂ ਮਾਧੋਦਾਸ ਦੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਜਗਮਗਾ ਰਹੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ। ਲੋੜ ਸੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਂਬੜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਭਰੀ ਨਦਰ ਨੇ ਇਹੋ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ ਮਾਧੋਦਾਸ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।²

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਅੱਗੇ ਸੀਸ ਝੁਕਾ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਬਖਸ਼ਾ, ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਿਰੀ ਬੈਰਾਗਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਨਾ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ॥ਪਰਵਿਰਤਿ ਨਿਰਵਿਰਤ ਹਾਠਾ ਦੋਵੈ ਵਿਚਿ ਧਰਮ ਫਿਰੈ ਰੈਬਾਰਿਆ³ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪਰਵਿਰਤੀ (ਸੰਸਾਰਕਤਾ) ਤੇ ਨਿਰਵਿਰਤੀ (ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ) ਦੋਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੂਤਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿੱਚ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਤਬ ਉਨ ਕਹਯੋ ਮੈਂ ਬੰਦਾ ਤੋਰਾ
ਮੈ ਤੁਹਿ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਤੂੰ ਮੋਰਾ
ਪਿਛਲੀ ਬਾਤ ਮਾਫ ਹਮ ਕੀਜੈ
ਅਬ ਹੁਇ ਫਿਰ ਤੋ ਜੀ ਆਯੋ ਕੀਜੈ
ਅਬ ਮੈਂ ਭਯੋ ਤੁਮਾਰੋ ਦਾਸ
ਸੋ ਮੈਂ ਕਰੋ ਹੁਕਮ ਹੋਇ ਖਾਸ
ਹਮਕੋ ਦੀਜੈ ਅਪਨੋ ਦਾਸ
ਦਾਸ ਜਾਨ ਰਾਖੋ ਨਿਜ ਪਾਸ।⁴

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕਣ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤਨ ਮਨ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਸੁਣਾਈ। ਇਹ ਸਭ ਸੁਣ ਉਸ ਦੇ ਲੂੰਕੰਡੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਥਾਪੜਾ ਦਿੱਤਾ, ਪੰਜ ਤੀਰ ਆਪਣੇ ਭੱਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਖਸ਼ੇ, ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਤੋਰੇ, 20 ਕੁ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੱਥੇਦਾਰ ਥਾਪਿਆ ਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਨਗਾਰਾ ਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਵੀ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ‘ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪੁਰ ਉਹ

ਆਪੇ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲੇ, ਜਤ-ਸਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਮਝੇ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਲੁਕਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।⁵

ਧਰਮ ਸਰਵਜਨਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਵਾਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਧਾਰਾਂ ਸਦਕਾ ਸੰਸਥਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਵਾਮ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮੁਢੋਂ ਹੀ ਸਿਰਫ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਜਾਂ ਕਾਇਰਤਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਹੀ ਸੀਸ ਤਲੀ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਕਥਨ ਹੈ:

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ
ਸਿਰ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ
ਇਤ ਮਾਰਗ ਪੈਰ ਧਰੀਜੈ
ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨਾ ਕੀਜੈ।⁶

ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤਰ ਗਿਆ ॥ਮਾਝੇ, ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਤੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਲਈ ਇੱਕਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਬੁਲਾਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ।⁷ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਣੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਮੁਸਤਫਾਬਾਦ ਦੀ ਜਿੱਤ, ਕਪੂਰੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਰਜ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਢੇਰੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਹਾਈ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ॥ਸਾਡਾ ਹਾਕਮ ਨਵਾਬ ਉਸਮਾਨ ਖਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਮਚੇ ਜਿੱਦੀ ਤੇ ਅਨਿਆਈ ਹਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੋ ਗੁਣਾ ਟੈਕਸ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਗਊਆਂ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਦਿਹਾੜੇ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਣ ਦਿੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਈ।⁸ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇੱਥੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਪੁਰ ਰੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਰੋਪੜ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਤਿਹ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਛੱਤ, ਬਨੂੜ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰੋਪੜ, ਅੰਬਾਲਾ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਖਰੜ ਤੇ ਬਨੂੜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਜੇਤੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ।⁹

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਮਾਰੀ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਚੜਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ‘ਚਪੜ ਚਿੜੀ’ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ 12 ਮਈ 1710 ਈ: ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਫੌਜ ਦੇ ਰੁਬਰੂ ਆ ਕੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਵਾੜ ਝਾੜੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਹੱਥੋ-ਹੱਥੀਂ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ (ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ) ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ ਪਰ ਜਫਰਾਂ ਦੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ

ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਗਏ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਚੌਹੀ ਪਾਸੀ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ੋਰ ਮਚ ਗਿਆ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਣਗਿਣਤ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪਿਆਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੇਠ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਵਿਜਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੈਦਾਨ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕੂਚ ਕਰ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।¹⁰ ਅੱਜ ਇਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫਤਹਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾਈ ਫੌਜ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਬਹਾਦਰੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ।

ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਸੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਭੂਮੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ, ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਵੈ-ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ, ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਉਨੱਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਿਰਵੈਰ ਅਤੇ ਨਿਰਸੁਆਰਥੀ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਇਨਸਾਨ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਉਦੋਂ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਨਿਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।¹¹ ਇਹੀ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਸਾਂਚਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਢਾਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਚਲਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਰਹੰਦ ਫਤਹਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਹੋਰ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਘੁੜਾਈ ਦੀ ਜਿੱਤ, ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ, ਜਮੁਨਾ ਗੰਗ ਦੁਆਬ ਦੀਆਂ ਮੱਲਾਂ, ਮਾਝੇ ਦੀ ਜਿੱਤਾਂ, ਦੁਆਬੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਤ, ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨਾ, ਪਰ ਜਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਫਤਹਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਲੋਕ ਰੱਖਿਆ, ਧਰਮ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਵੈ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੈ। ਸਰਹੰਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਮੁਖਲਿਸਗੜ੍ਹ ਕਿਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੋਲਗੜ੍ਹ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਆਪਣਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਮਾਲ, ਅਸਬਾਬ, ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉਗਰਾਹੇ ਮਾਮਲੇ ਸਭ ਇੱਥੇ ਇੱਠੇ ਕੀਤਾ।¹²

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਦੀਵੀਂ ਹੋਂਦ ਲਈ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿੱਕੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਤੇ ਨਵੀਂ ਮੋਹਰ ਬਣਾਈ, ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਸਨ:

ਸਿੱਕਾ ਜਦ ਬਰ ਹਰ ਦੋ ਆਲਮ ਤੇਗਿ ਨਾਨਕ ਵਾਹਿਬ ਅਸਤ

ਫਤਹਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹਿ-ਸ਼ਾਹਾਨ, ਫਜ਼ਲਿ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਅਸਤ।

ਅਰਥਾਤ: ਸਿੱਕਾ ਮਾਰਿਆ ਦੋ ਜਹਾਨ ਉੱਤੇ, ਬਖਸ਼ਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਤੇਗ ਨੇ ਜੀ, ਫਤਿਹ ਜਾਹਾਨ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ, ਮਿਹਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਏਕ ਨੇ ਜੀ।¹³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਮੁਜੱਸਮੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵੀ ਲਾਜਵਾਬ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੰਮਤ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜਿੰਮੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਉਸ

ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ।¹⁴ ਅਸੀਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਇਦ Land Reforms ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਏ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਿਰਸਾਣੀ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿਵਾਇਆ। ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਜੋ ਦੇਣ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਛਾਪ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ।¹⁵

ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸ਼ਾਸਕ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਸਖਤ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਹਰ ਜਾਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਇਸ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੇ ਜਾਤ, ਪਾਤ, ਨਸਲ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜਦਿਆਂ ਨੀਚ ਜਾਤ ਭੰਗੀਆਂ ਚਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।¹⁶

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਬਰਕਤ ਸਿੱਧ ਵੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ ਜੋ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਥਨ 'ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਉ ਕੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਰਾਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਮਾਮਲੇ ਤੁਰੰਤ ਨਿਪਟਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਕਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦਾ ਕੂੜ ਮਿੱਟਣ ਲੱਗਾ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵੇਰਵਾ, ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਿਆ।

ਪਰ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਥੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਬੈਠੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੂਖ਼ਸ਼ੀਅਰ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖਲਬਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਟਾਲੇ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਕੋਟ ਮਿਰਜ਼ਾਖਾਨ ਵਿਖੇ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਲੜਨ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਬਣਾਈ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਸੰਗਠਿਤ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰਵਾਨ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਹੱਲੇ ਪੈਣ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖਾਲਸਾਈ ਫੌਜ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟਦੀ ਗਈ। ਅੰਤ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਜਾ ਸ਼ਰਨ ਲਈ, ਜਿਥੇ ਕਈ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਚਲੀ, ਲਗਭਗ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਪੀਡੇ ਘੇਰੇ ਕਾਰਨ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਧੁੜਨ ਲੱਗਾ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਪੇਟ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਘੋੜੇ, ਡੰਗਰ, ਮਾਲ, ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੱਕ ਛੱਕ ਲਏ, ਆਪਣੇ ਪੱਟਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਤੱਕ ਕੱਟ ਕੇ ਖਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਜਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਸਤਾਉਂਦਾ। ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਇਸ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਜਾਨ ਪਿਆਰੀ ਸਭ ਤੇ ਜਾਨੇ ਨਾਲ ਜਹਾਨ

ਅੱਗੇ ਬੰਦਾ ਜਮ ਦਿਸੈ, ਪਿਛੇ ਮਾਰੇ ਸ਼ਾਹੁ ਜਾਨਿ।¹⁷

ਭੁੱਖੇ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀ ਅਧਮੋਏ 300 ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਖੀਰ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਫੜ ਲਿਆ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ

ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 200 ਸਿੰਘ ਘੱਟ ਲੱਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੱੜੂ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ 700 ਗੱਡੇ ਭਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁਮਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਜਲੂਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਬਾਸਾਂ ਉੱਤੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਪਿਛੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਜਕੜ ਕੇ ਹਾਥੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਦੀ ਕਾਮਵਰ ਖਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਦਾਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਮੁਖ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰਨ ਲਈ ਇੱਛਾਵਾਨ ਦਿੱਸਦੇ ਸਨ।¹⁸

ਇੰਨੇ ਭਿਆਨਕ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਿਰਝ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵੀ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਨਾ ਡੋਲਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਸੱਤ ਦਿਨ ਲੱਗੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਲਈ। ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲਾ ਬੱਚੇ ਭਾਈ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੋਦ ਚ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਥੀ, ਕਤਲ ਕਰੇ, ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜਲਾਦ ਨੇ ਮਾਸੂਮ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਤੜਫਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲੇਜਾ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਤੁੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਜੁਲਮ ਦੀ ਇੰਤਹਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ।¹⁹ ਹਾਕਮ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਤੇ ਜਾਹੋ ਜਲਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਪੁਛਣੇ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਦੋਸ਼ੀ ਦੀ ਇਹ ਹਸਤੀ ਕਿਵੇਂ? ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ, ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਪਾਪੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ, ਇਨਸਾਫ ਦਾ ਰਾਹ ਛੱਡ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਉਹ ਰੱਬ ਸੱਚਾ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੰਡ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇ ਦੇਣ।²⁰ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਜਬ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਅਸਹਿ ਤੇ ਅਕਹਿ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਪੈਰੋਕਾਰ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣਾ ਲਈ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਖਿਤਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ 'ਸਾਬਤ ਸਿਦਕ' ਜੋ ਰਣ ਦਾ ਸੂਰਮਾ ਹੈ।²¹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਐਸਾ ਮਹਾਨ ਧਿਆਨ ਸਾਗਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਝ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਵੇਗ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਢਿਲੋਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਗੁਰਬਾਣੀ' ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਰਮੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਆਂਤਰਿਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਆਂਤਰਿਕ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਲੜਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਧਰਮਯੁੱਧ ਬਾਹਰੀ ਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਂਤਰਿਕ ਧਰਮਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਜੀਵ ਹੀ ਬਾਹਰੀ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਅੱਗੇ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।²² ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮੀ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ 'ਸਿਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜਾਏ ਮੇਰਾ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨਾ ਜਾਏ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਕਰਕੇ ਸਹਿ ਸਕੇ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਚ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਆਪ ਦੀ, ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਚਾਹ ਕੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨਾ ਆਂਕ ਸਕਿਆ। ਭਾਈ

ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਅਜਿਹੇ 'ਖਾਲਸ ਇਨਸਾਨ' ਦੀ ਸੋਭਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਮਹ' ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸਾਹਿਬੇ ਈਮਾਂ ਹਮਾਂ ਬਾਸ਼ਦ ਹਮਾਂ

ਕੋ ਨ ਬਾਸ਼ਦ ਗਾਫਿਲ ਅਜ ਵੈ ਯਕ ਜਮਾਂ।

ਅਨੁਵਾਦ:- ਸਿਦਕ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੜਾ, ਧਰਮੀ ਉਹ ਇਨਸਾਨ

ਜੋ ਇੱਕ ਪਲ ਇੱਕ ਛਿਨ ਵੀ, ਭੁੱਲੇ ਨਾ ਭਗਵਾਨ।²³

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਦੀ ਟੇਕ ਰੱਖ, ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਸੰਗ ਸਿੱਖੀ ਨਿਭਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਾਇਕਤੱਵ ਦਾ ਗੌਰਵ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਿਰਬਲਾਂ ਤੇ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 11
2. ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ', ਅਜੀਤ ਅਖਬਾਰ, 18 ਮਈ, 2010
3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1280
4. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੰਪਾ:), ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004, ਪੰਨਾ 76
5. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 24-25
6. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1412
7. ਐਮ.ਐਸ. ਚਾਂਦਲਾ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ, ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009 ਪੰਨਾ 20
8. Sohan Singh, 'Banda the Brave', Lahor, 1915, P. 53
9. M.A. Maccaulif, The Sikh Religion its Guru's sacred writing and author, vol. 5, low price publication, Delhi 1996, P. 247-48.
10. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 49, 56-57
11. Gopal Singh, Historical Development of Sikhism (Religion to Politics) (Ed) R.N. Singh, Common Wealth Publishers, New Delhi, 2003, P. 17

12. Khazan Singh, History and Philosophy of Sikh Religion, Nawal Kishor Press, Lahore, Part – I, 1914, P 240
13. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 59-60
14. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਿਉਲ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਇੱਕ ਜੀਵਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1979, ਪੰਨਾ 43
15. -ਉਹੀ -
16. Hari Ram Gupta, History of Sikhs, Vol II, Munshi Ram Prem Chand, Delhi, 1978, P. 37
17. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੰਪਾ.) ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004, ਪੰਨਾ 136
18. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 159
19. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਿਉਲ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਇੱਕ ਜੀਵਨੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1979, ਪੰਨਾ 45-47
20. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964, ਪੰਨਾ 79
21. ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆ, ਸੀਸਗੰਜ ਮਾਸਕ (ਸੰਪਾ.) ਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਭਵਨ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2002, ਪੰਨਾ 25
22. ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਢਿੱਲੋਂ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2000 (ਦਸੰਬਰ), ਪੰਨਾ 10
23. ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ, ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਮਹ (ਅਨੁ.) ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਮਲਹੋਤ੍ਰਾ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਰਨ ਮਾਣ ਮੱਤਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਧ, ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਹਾਇਕ ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਡਮੁਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨਿਖੜ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਦੈਵੀ ਪੂਜਾ, ਹਵਨ, ਯੱਗ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਆਧਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਸ਼-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ, ਕਲਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੋਂਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰ ਦਿਤੀ।¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਸੰਗਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਬਦ (ਬਾਣੀ) ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਹਾਨੀ ਸੁਮੇਲ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ੈਲੀ 'ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ' ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

'ਗੁਰਮਤਿ 'ਭਾਵ' ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ'। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ 'ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਤਿ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। 'ਗੁਰਮਤਿ' ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਇਹ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਸਗਲ ਜਹਾਨੈ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਰਬ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਤਰਤੀਬ ਦੀ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਜੁਗਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਜੋ ਜੋ ਕਥੈ ਸੁਨੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ
 ਤਾਕੀ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਮ ।।
 ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪਾਵੈ ਨਾਨਕ
 ਪੂਰਨ ਹੋਵੈ ਆਸ।।੨।।੧।।੧੨।।²
 ਜੋ ਜਨੁ ਕਰੈ ਕੀਰਤਨੁ ਗੋਪਾਲ ।।
 ਤਿਸ ਕਉ ਪੋਹਿ ਨ ਸਕੈ ਜਮਕਾਲ ।।³
 ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਸੁਣੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵੈ ।
 ਤਿਸੁ ਜਨ ਦੂਖੁ ਨਿਕਟਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ।।੨।।⁴

ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ:

ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਵਡਭਾਗੇ ਹਨ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਅਜਿਹੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਤਨੋ-ਮਨੋ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਜੇ ਨਿਵਾਜੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇਕ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਵਤਰਣ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇ ਰਬਾਬ ਦੀ ਮਧੁਰ ਝਣਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਲੱਖੋਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਬਾਦਰੇ ਮਿਰਾਸੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਸੰਮਤ 1516 ਵਿੱਚ ਤਲਵੰਡੀ ਜਨਮਿਆ।⁵ ਖਾਨਦਾਨੀ ਮਿਰਾਸੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਲੋਕਾਈ ਸੋਧਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਥੀ ਚੁਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਦੋਂ ਧੁਰੋਂ ਆਈ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਆਲਾਪ ਰਾਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ।⁶ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਗਇਆ ਬਗਦਾਦ ਨੇ ਬਾਹਰ ਜਾਇ ਕੀਆ ਅਸਥਾਨਾ।

ਇਕ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ।

ਦਿਤੀ ਬਾਂਗਿ ਨਿਵਾਜਿ ਕਰ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਨਿ ਹੋਆ ਜਹਾਨਾ।”⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੰਗੀ ਚੁਣਨ ਸਮੇਂ ਗਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਵਾਦਨ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਭੈਰੋਆਣਾ ਦੇ ਭਾਈ ਫਿਰੰਦਾ (ਭਾਈ ਫੈਰੂ) ਕੋਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰਬਾਬ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ।⁸ ਉਦਾਸੀਆਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਂਵੀ ਪੈਂਡਿਆਂ ਤੇ ਗਏ ਉਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਵੀ ਸਨ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਣੀ ਅਵਤਰਣ ਦਾ

ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

“ਮਰਦਾਨਿਆ ਸਬਦ ਚਿਤਿ ਕਰਿ, ਤਉ ਬਾਝਹੁ

ਬਾਣੀ ਸਹਿ ਨਹੀ ਆਵਦੀ, ਮਰਦਾਨਿਆ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇ।”⁹

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਮਾਲ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਖਿੱਚ, ਵਿਸਮਾਦੀ ਰੰਗ ਅਤੇ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੋਜ਼ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਭਲਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇੰਦਾ, ਮਜਲਸ ਮਰਦਾਨਾ ਮੀਰਾਸੀ।”¹⁰

ਰਬਾਬ ਮਧੁਰ, ਗਹਿਰ, ਗੰਭੀਰ ਨਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੋਜ਼ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਰਬਾਬ ਤੇ ਸੰਗਤ ਇਕ ਅਨੂਠਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਖਦੇ ‘ਮਰਦਾਨਿਆ’ ਰਬਾਬ ਛੇੜੂ ਬਾਣੀ ਆਈ ਹੈ। ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਛੇੜੂਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ, ਲੋਕ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ।¹¹

ਅਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦਾਨਾ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਸਰੋਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਥਮ ਵਾਦਕ ਹੈ। ਆਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦਾਸੀਆਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਆਪ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮੀਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਰੂਪ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਇਕਮਿਕ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੀ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ‘ਭਾਈ’ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ‘ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਲਈ ‘ਭਾਈ’ ਸ਼ਬਦ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹²

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਭਰ ਸਾਥ ਨਿਭਾਇਆ। ਮਰਦਾਨਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਲੜਕਾ ਸਹਿਜ਼ਾਦ ਸਵੇਰੇ ‘ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ’ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੋਦਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।¹³ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਸੰਨੇਹ ਏਨਾ ਗਹਿਰਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ

“ਮਰਦਾਨਿਆ! ਜਿਥੇ ਤੇਰਾ ਵਾਸਾ, ਉਥੇ ਮੇਰਾ ਵਾਸਾ।”¹⁴

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 13 ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ 1599 ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੁੱਰਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੁੱਰਮ ਨਗਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਕੀਤਾ।¹⁵ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਕੌਣ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੀ ਦੇਹ ਨਿਰਜਿੰਦ ਪਈ ਹੈ ਕੋਲ ਰਬਾਬ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ :-

“ਤੂਟੀ ਤੰਤੁ ਰਬਾਬ ਕੀ ਵਾਜੈ ਨਹੀ ਵਿਜੋਗਿ।¹⁶”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ‘ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ’ ‘ਲੋਕ ਮਰਦਾਨਾ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦੋ ਸਲੋਕ ਅੰਕਿਤ ਹਨ -

ਸਲੋਕੁ ਮਰਦਾਨਾ ੧।।

ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ ਕਾਮੁ ਮਦੁ ਮਨੂਆ ਪੀਵਣਹਾਰੁ।।

ਕ੍ਰੋਧ ਕਟੋਰੀ ਮੋਹਿ ਭਰੀ ਪੀਲਾਵਾ ਅਹੰਕਾਰੁ।।

ਮਜਲਸ ਕੂੜੇ ਲਬ ਕੀ ਪੀ ਪੀ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ।।

ਕਰਣੀ ਲਾਹਣਿ ਸਤੁ ਗੁੜੁ ਸਚੁ ਸਾਰਾ ਕਰਿ ਸਾਰੁ।।¹⁷

ਗੁਣ ਮੰਡੇ ਕਰਿ ਸੀਲੁ ਘਿਉ ਸਰਮ ਮਾਸੁ ਆਹਾਰੁ।।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈਐ ਨਾਨਕਾ ਖਾਧੈ ਜਾਹਿ ਬਿਕਾਰ।।੧।।¹⁸

ਮਰਦਾਨਾ ੧।।

ਕਾਇਆ ਲਾਹਣਿ ਆਪੁ ਮਦੁ ਮਜਲਸ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਧਾਤੁ।।

ਮਨਸਾ ਕਟੋਰੀ ਕੂੜਿ ਭਰੀ ਪੀਲਾਏ ਜਮਕਾਲੁ।।

ਇਤੁ ਮਦਿ ਪੀਤੈ ਨਾਨਕਾ ਬਹੁਤੇ ਖਟੀਅਹਿ ਬਿਕਾਰ।।

ਗਿਆਨ ਗੁੜੁ ਸਾਲਾਹ ਮੰਡੇ ਭਉ ਮਾਸ ਆਹਾਰੁ।।

ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਭੋਜਨੁ ਸਚ ਹੈ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਆਧਾਰੁ।।੨।।

ਕਾਂਯਾਂ ਲਾਹਣਿ ਆਪੁ ਮਦੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਸ ਕੀ ਧਾਰ।।

ਸਤਸੰਗਤਿ ਸਿਉ ਮੇਲਾਪੁ ਹੋਇ ਲਿਵ ਕਟੋਰੀ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੀ ਪੀ ਪੀ ਕਟਹਿ ਬਿਕਾਰ।।੩।।¹⁹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਸੰਗਤ ਲਈ ਰਬਾਬ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਿ ਪੋਥੀਆ ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਰਬਾਬ ਵਜਾਵੈ।²⁰”

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣ ਗਈ। ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਵੱਜ ਗਿਆ। ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਰਬਾਬ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਧੁਨ ਅਨਹਦ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸੁਰ ਅਭੇਦ ਹੋ ਕੇ ਵੱਜਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਸਗੋਂ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਇਸ ਰਬਾਬ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣਹਾਰ ਸੀ:

ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ ।।ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ ।। ੧।।²¹

ਡਾ. ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਉਸ ਹੁਨਰ ਦਾ ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਯੁਗ ਉੱਤੇ ਫ਼ਤਿਹ ਪਾਉਣੀ ਹੈ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਵਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।²² ਮਰਦਾਨਾ ਸੇਵਕ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਸੀ, ਚੇਲਾ ਸੀ, ਰਾਗੀ ਸੀ, ਰਬਾਬੀ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੀ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਣ ਜ਼ਰੂਰ ਰਖਦਾ ਸੀ।

ਹਵਾਲੇ -

1. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਸਵ: ਪ੍ਰੋ.), ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ (ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਅੰਕ-51, ਪੰਨਾ-1.
2. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਕਾਨੜਾ, ਮਹਲਾ : 5, ਪੰਨਾ-1300.
3. ਉਹੀ, ਗੋਡ, ਮਹਲਾ : 5, ਪੰਨਾ-866.
4. ਉਹੀ, ਗਉੜੀ , ਮਹਲਾ: 5, ਪੰਨਾ-190.
5. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਭਾਈ), ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਦਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-954.
6. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਵਾਦਨ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ-232.
7. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ : ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 34ਵੀਂ.
8. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ(ਭਾਈ), ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-816.
9. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ (ਸੰਪਾ.) ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਅਸ਼ੋਕ, ਪੰਨਾ-71.
10. ਵਾਰਾਂ ਭਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ : 11ਵੀਂ, ਪਉੜੀ 13ਵੀਂ।
11. ਯੋਗੇਂਦਰ ਪਾਲ ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-174.
12. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਵਾਦਨ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ-234.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-235.
14. ਹਰਜਸ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ, ਪੰਨਾ-43.
15. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਭਾਈ), ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਦਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-1023.
16. ਜਬਰਜੰਗ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ(ਰਬਾਬੀ), ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ (ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਅੰਕ-51, ਪੰਨਾ-151.
17. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਮਕਲੀ ਦਖਣੀ, ਮਹਲਾ : ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ-929.
18. ਉਹੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਮਰਦਾਨਾ, ਪੰਨਾ-1550.
19. ਉਹੀ ।
20. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ : 6ਵੀਂ, ਪਉੜੀ 12 ਵੀਂ ।
21. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਆਸਾ, ਮਹਲਾ : 5, ਪੰਨ-381.
22. ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਗੁਰਮਤਿ ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੀ ਖੋਜ (ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ), ਪੰਨਾ-71.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼

ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।

ਫੋਨ ਨੰ- 9502099002

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸਨ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ, ਫਾਲਤੂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਡਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ-ਧੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਖੁਰਾਕੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਮਿਲਾਵਟ ਇਸ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਰੁਝਾਨ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਮੁੱਠੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਢਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਿਸੁ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਹੁਤੁ ਤਿਸੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਚਿੰਤਾ ॥

ਜਿਸੁ ਗ੍ਰਿਹਿ ਥੋਰੀ ਸੁ ਫਿਰੈ ਭ੍ਰਮੰਤਾ ॥

ਦੁਹੁ ਬਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜੋ ਮੁਕਤਾ ਸੋਈ ਸੁਹੇਲਾ ਭਾਲੀਐ ॥ ¹

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਿਰੋਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਫੈਲਣਾ ਹੈ। ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਹੋਂਦ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਜਿਹੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਮੋਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ
 ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ॥
 ਕਸਤੂਰਿ ਕੁੰਗ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ
 ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ॥
 ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ
 ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ॥²

ਇਸ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅੰਨ੍ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੈ, ਬੋਲਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਦੌਲਤ ਦੀ, ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਸੱਚੀ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ। ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਸੱਚੀ ਪੂੰਜੀ ਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਬਣਦਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ। ਨਿੱਤ ਦਿਹਾੜੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਆਮ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਔਰਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤੀ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੋਕਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

ਭਾਈਆਂ ਬਾਝ ਨਾ ਸੋਹਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ।
 ਕੰਤਾ ਬਾਝ ਨਾ ਸੋਹਦੀਆਂ ਨਾਰਾਂ।
 ਪੁੱਤਰਾਂ ਬਾਝ ਨਾ ਸੋਹਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ।³

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਇਸਤਰੀ ਸਾਡੇ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੀ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ

ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ
ਭੰਡਿ ਮੰਗਣਿ ਵੀਆਹੁ ॥
ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ
ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ ॥
ਭੰਡ ਮੁਆ ਭੰਡ ਭਾਲੀਐ
ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ
ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨੁ ॥⁴

ਜਦੋਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਘਟੀਆਂ, ਨੀਚ, ਅਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਬੋਝ ਕਹਿ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਹਾਰੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਉਣਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਠਾਇਆਂ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨੀਚ ਜਾਂ ਅਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਹਰ ਕੰਮ ਮਰਦ ਦੇ ਮੋਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਸਤਰ ਚਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੰਨਿਆਂ, ਵਿਆਹੁਤਾ, ਜਨਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ। ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਬਿਨਾਂ ਦਾਜ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਤਾਹਨੇ ਮਿਹਣੇ ਸੁਣਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਥੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਦਾਜ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਣ, ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗਲੈਮਰ ਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਨੇ ਅੱਜ ਸਾਡੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਊਜ਼ ਚੈਨਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਇਉਂ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ:

ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਪੈਨਣੁ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ ॥
ਜਿਤੁ ਪੈਧੇ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰੁ ॥
ਰਤਾ ਪੈਨਣੁ ਮਨੁ ਰਤਾ ਸੁਪੇਦੀ ਮਤੁ ਦਾਨੁ ॥

ਨੀਲੀ ਸਿਆਹੀ ਕਦਾ ਕਰਣੀ ਪਹਿਨਣੁ ਪੈਰ ਧਿਆਨੁ ॥

ਕਰਮਬੰਦ ਸੰਤੋਖ ਕਾ ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ॥⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭੜਕੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਰੰਗ ਲੈ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੱਟੇ ਬਸਤਰ ਬਣਾ ਲੈ। ਜਿਹੜੇ ਬਸਤਰ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤੰਗੀ ਮਿਲੇ ਤੂੰ ਅਜਿਹੇ ਬਸਤਰ ਨਾ ਪਹਿਨ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਲਝਣਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਰੇਕ ਜੀਅ ਅਸਤੁੰਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਥੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਧੁਰੇ ਭਾਵ ਔਰਤ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ, ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ, ਨਿਮਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ, ਉੱਚ ਆਚਰਣ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਪਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਤੇਤਿਆਗ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਗੁਰੂ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਆਚਰਣ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਾਂ-ਪਿਉ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਯਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਨਾਜ਼ਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਏਡਜ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਣਾਏ ਗੈਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਜਿੱਥੇ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਤਿਆਗੈ ਅੰਧਾ ॥

ਪਰ ਨਾਰੀ ਸਿਉ ਘਾਲੈ ਧੰਧਾ ॥

ਪਾਪੀ ਕਾ ਘਰੁ ਅਗਨੇ ਮਾਹਿ ॥

ਜਲਤ ਰਹੈ ਮਿਟਵੈ ਕਬ ਨਾਹਿ ॥⁶

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਨੱਚਣ-ਕੁੱਦਣ ਅਤੇ ਖੇਡਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਸਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਛਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਨੱਚਦੇ-ਕੁੱਦਦੇ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦਿਆਂ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੰਮ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰਨੂੰ ਅਰੋਗ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਲਾਜ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹਲਕਾ ਭੋਜਨ ਛਕਣਾ ਆਦਿ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਅਜਾਈ ਗਵਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿ ਕੇ ਕੇਵਲ ਅੰਨ ਦਾ ਆਹਾਰ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ

ਭੰਗ, ਮੱਛੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ-ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਦਰਸਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਕਬੀਰ ਭਾਂਗ ਮਾਛਲੀ ਸੁਰਾ ਪਾਨਿ ਜੋ ਜੋ ਪ੍ਰਾਨੀ ਖਾਂਹਿ ॥

ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਨੇਮ ਕੀਏ ਤੇ ਸਭੈ ਰਸਾਤਲਿ ਜਾਂਹਿ ॥⁷

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਕਲ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰਾਏ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਹਣਤਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧੱਕੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਮਾਣਸੁ ਭਰਿਆ ਆਣਿਆ ॥

ਮਾਣਸੁ ਭਰਿਆ ਆਇ ॥

ਜਿਤੁ ਪੀਤੇ ਮਤਿ ਦੂਰਿ ਹੋਇ ॥

ਬਰਲੁ ਪਵੈ ਵਿਚਿ ਆਇ ॥

ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਆ ਨ ਪਛਾਣਈ ॥

ਖਸਮਹੁ ਧਕੇ ਖਾਇ ॥

ਜਿਤੁ ਪੀਤੇ ਖਸਮੁ ਬਿਸਰੈ ॥

ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ ॥⁸

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਦਗੀ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਹਿਜ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਚੇਰੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ:

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਏਤੁ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ ॥

ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ ॥⁹

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਫਾਲਤੂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਫੋਕੇ ਦਿਖਾਵਿਆਂ, ਪਾਖੰਡਾਂ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨਾਂ, ਮੌਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਟਿੱਕੇ ਲਾਉਣਾ ਆਦਿ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਿਅਰਥ ਹਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਤੀਰਥ ਨਾਤਾ ਕਿਆ ਕਰੇ ॥

ਮਨ ਮਹਿ ਮੈਲੁ ਗੁਮਾਨੁ ॥¹⁰

ਮਨੁੱਖ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਕਰਮਕਾਡਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧੂ, ਪੰਡਿਤ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੰਤਰਾਂ-ਮੰਤਰਾਂ ਤੇ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਪਾਪੀ ਕਰਮ ਕਮਾਵਦੇ ਕਰਦੇ ਹਾਇ ਹਾਇ ॥

ਨਾਨਕ ਜਿਉਂ ਮਥਨਿ ਮਾਧਾਣੀਆਂ ਤਿਉ ਮਥੇ ਧ੍ਰਮਰਾਇ ॥¹¹

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਵਾਰ ਦਾ ਵਹਿਮ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸਾ ਵੇਲਾ ਸੋ ਮੂਰਤੁ ਸਾ ਘੜੀ ਸੋ ਮੁਹਤੁ ਸਫਲੁ ਹੈ ॥

ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੁੜੀਏ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਮੇਰਾ ਚਿਤਿ ਆਵੈ ਰਾਮੁ ॥¹²

ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਮਨੁੱਖ ਹਨ ਜੋ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੇਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਜੇ ਮੋਹਾਕਾ ਘਰੁ ਮੁਹੈ ਘਰੁ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਇ ॥

ਅਗੈ ਵਸਤੁ ਸਿਾਣੀਐ ਪਿਤਰੀ ਚੋਰ ਕਰੇਇ ॥

ਵਢੀਅਹਿ ਹਥ ਦਲਾਲ ਕੇ ਮਸਫੀ ਏਹ ਕਰੇਇ ॥¹³

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਕਮਾਈ ਕਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਰਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਲਈ ਦਸਵੰਦ ਕੱਢੇ। ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ॥

ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥¹⁴

ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਲੋੜਵੰਦ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹੀ ਰਾਹ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਹੱਥੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਬੁਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਹਿਮ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਰੋਪੀ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਰਮ ਜੋ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਪੁੰਨੀ ਪਾਪੀ ਆਖਣੁ ਨਾਹਿ ॥

ਕਰਿ ਕਰਿ ਕਰਣਾ ਲਿਖਿ ਲੈ ਜਾਹੁ ॥

ਆਪੇ ਬੀਜ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਹੁ ॥

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੀ ਆਵਹੁ ਜਾਹਿ ॥¹⁵

ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਵਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਵਾਸਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਖੜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ਼

ਉਪਦੇਸ਼ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ ॥¹⁶

ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਰਗ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਜ਼ੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਅਭਿਆਨ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਫੁਰਮਾਇਆਂ ਹੈ:

ਗਰਭ ਵਾਸ ਮਹਿ ਕੁਲ ਨਹੀ ਜਾਤੀ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦ ਤੇ ਸਭ ਉਤਪਤੀ ॥

ਜੋ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ ॥

ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ ॥¹⁷

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ:

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ॥

ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭ ਜਗ ਉਪਜਿਆ ॥

ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ ॥¹⁸

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਕਾਰਨ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ:

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ ॥

ਜਬ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ ॥

ਨਾ ਕੇ ਬੈਰੀ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾਨਾ ॥

ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ ॥¹⁹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਨਾਨਕ ਉਤਮ ਨੀਚ ਨ ਕੋਇ ਅਤੇ ਸਭੈ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਣੇ ਦੇ ਅਸੂਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਰੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਸੰਬਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਕੋਈ ਬੋਲੈ ਰਾਮ ਰਾਮ

ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ ॥

ਕੋਈ ਸੇਵੈ ਗੁਸਈਆ ਕੋਈ ਅਲਾਹਿ ॥

ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਕਰੀਮ ॥

ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਰਹੀਮ ॥²⁰

ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆਂ ਕਰਕੇ ਈਰਖਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸ ਭਾਲਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁੱਖਮਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁੱਖ ਸਿਰਫ ਉਸ ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਕਹਿ ਕੇ ਹਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਕੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ॥

ਉਚੈ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ ਤਾ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ॥²¹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ:

ਸਚਿ ਸਿਮਰੀਐ ਹੋਵੈ ਪਰਗਾਸੁ ॥

ਤਾ ਤੇ ਬਿਖਿਆ ਮਹਿ ਰਹੈ ਉਦਾਸੁ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਐਸੀ ਵਡਿਆਈ ॥

ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਵਿਚੇ ਗਤਿ ਪਾਈ ॥²²

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਲਈ ਦਸਵੰਧ ਕੱਢਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਸਚਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਸੱਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਚਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੁਣਨ, ਮੰਨਣ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਜਿਨਿ ਸਚੁ ਕਰਿ ਜਾਤਾ ॥

ਨਾਨਕ ਸੋ ਜਨੁ ਸਚਿ ਸਮਾਤਾ ॥²³

ਸੱਚ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਚਾਈ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਦਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਨ੍ਹੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤ ਦੀ ਬੇਪੱਤੀ, ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕੋਹੜ, ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹਰ ਪਾਸੇ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦਾ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ, ਮਾਪੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਵਰਗਾ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ। ਭੈੜਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੇ ਆਚਰਣਿਕ ਗਿਰਾਵਟਾਂ ਏਡਜ਼ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕੋਹੜ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਜੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਹਿਰ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਬੇੜਾ ਬੰਨ੍ਹੇ ਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮਕਾਂਡ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਝੂਠੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਆਦਿ ਨੂੰ। ਸੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭਿਅਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭਿਅਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰ. 1019
2. ਉਗੀ, ਪੰ. 14
3. ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ, ਪੰ. 78
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰ. 473
5. ਉਗੀ, ਪੰ. 16
6. ਉਗੀ, ਪੰ. 1165
7. ਉਗੀ, ਪੰ. 1377

8. ਉਠੀ, ਪੰ. 554
9. ਉਠੀ, ਪੰ. 1380
10. ਉਠੀ, ਪੰ. 61
11. ਉਠੀ, ਪੰ. 1425
12. ਉਠੀ, ਪੰ. 540
13. ਉਠੀ, ਪੰ. 472
14. ਉਠੀ, ਪੰ. 1245
15. ਉਠੀ, ਪੰ. 4
16. ਉਠੀ, ਪੰ. 747
17. ਉਠੀ, ਪੰ. 324
18. ਉਠੀ, ਪੰ. 1349
19. ਉਠੀ, ਪੰ. 1299
20. ਉਠੀ, ਪੰ. 885
21. ਉਠੀ, ਪੰ. 1382
22. ਉਠੀ, ਪੰ. 661
23. ਉਠੀ, ਪੰ. 1

ਕਰੋਨਾ ਮਹਾਮਾਰੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਹਜ ਦੀ ਟੇਕ

ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ ਆਫ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਸਟੱਡੀਜ਼

ਪੀ. ਯੂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਡਰ, ਸਹਿਮ, ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੈ। ਇਸ ਡਰ, ਸਹਿਮ, ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਕਰੋਨਾ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲ ਤਸਵੀਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲੋਤੀ ਹੈ। ਲਹੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਚਿੱਟੇ ਲਹੂ ਜਿਹੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਰਸਮੋਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਲੋਕ ਚੇਤਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਰੁਲਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਖੈਰ ਸਾਡਾ ਮਕਸਦ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਟੇਕ ਰਾਹੀਂ ਸਹਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਾਡਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ, ਲੋਕਾਈ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੁੜਨ ਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੂਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਦੂਰੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਦੂਰੀ। ਭਗਤ, ਗੁਰੂ, ਪੀਰ, ਪੈਗੰਬਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਔਖੀ ਤੋਂ ਔਖੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਹਜ ਦਾ ਪੱਲਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਫੜੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਹਜ ਹੈ ਕੀ? ਸਹਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹਿਸ ਦਾ ਮਸਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਸਹਜ ਸਹਜ ਸਭ ਕੋਈ ਕਹੇ,

ਸਹਜ ਨ ਚੀਨੈਂ ਕੋਈ।¹

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਸਹਜ ਦਾ ਤਾਤਪਰਯ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ‘ਅਸਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ’² ਭਾਵ ਜੋ ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੋ ਵਸਤੂ ਸਹਜੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਤੁੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ‘ਸਹਿਜ ਪਕੇ ਸੋ ਮੀਠਾ ਹੋਏ’। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਜਦੋਂ ਸਹਜ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰੋਨਾ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਸੰਤੁਲਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਸਹਜ ਦਾ ਖੁਰਾ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕਰਤਿਆਇਨ ਨੇ ਮਹਾਯਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਰਮ ਮੰਤਰਯਾਨ ਅਤੇ ਗਰਮ ਮੰਤਰਯਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇਸਦੇ ਪਨਪਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਹਜ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਜਹਿ ਮਨ ਪਵਨ ਨ ਸੰਚਰੈ, ਰਵਿ ਸਸਿ ਨਾਹਿ ਪਵੇਸ।

ਤਹਿ ਬੜ ਚਿਤ ਵਿਸ਼ਾਮ ਕਰ ਸਰਹੇ ਕਹੈ ਉਵੇਸ।³

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਜੋਗੀ ਉਸ ਥਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਹਵਾ ਚਲਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਗਤੀ ਹੋਵੇ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹਜ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਸਹਜ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕਰੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਵਿਚਰਹਿ ਕੇ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਈ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੁੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ

“ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈਸਾਣੇ ॥

ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ ॥”⁴

ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਮੁਰਗਾਈ ਨਦੀ ਦੇ ਬਹਾਉਂਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਤਰਦੀ ਹੈ, ਗਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਜਦ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰਾਂ ਨਾਲ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪਾਰ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮੈਲ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਸਮਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹਜ ਭਾਵੀ ਵਿਚਰਨ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ

‘ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ॥

ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਅਲੇਪ ॥”⁵

ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕਰੋਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਨਾਮ ਦੀ ਓਟ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਔਖੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਭਾਵਿਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਾਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

“ਅਬ ਮੋਹਿ ਰਾਮੁ ਅਪੁਨਾ ਕਰਿ ਜਾਨਿਆ,

ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ॥”⁶

ਭਗਤੀ ਸਹਜ ਮਾਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਾਂਧੀ ਅੱਕਦਾ ਥੱਕਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਭਗਤ ਰਾਮਧਨ ਵਿਹਾਜਨ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰਨਾ ਪਏਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੱਕਣ ਅਤੇ ਥੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਏਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਪਾਰੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਲੜਾਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਲੜਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਗਰੀਬ ਗੁਰਬਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸਾਡਾ ਪਰਮ ਕਰਤੱਵ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹਜ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੀੜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਲ ਜਰੂਰਤਾਂ ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਥੋੜੀਆਂ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਘਬਰਾਹਟ ਹੈ ਨਾ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ

ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਾਡੀਆਂ ਵਾਧੂ ਲੋੜਾਂ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਦਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਾਡਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੁੱਖ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਵੀ ਆਉਣਗੇ। ਜੇਕਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰ ਫੈਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਚਾਨਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਰਨ ਵੀ ਜਰੂਰ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਚਾਲ ਖੜ੍ਹ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੱਟੜੀ ਤੇ ਵੀ ਆ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਹਜ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਬਾਬਤ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

“ਹਉ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ, ਸਹਜ ਕਰਉ ਬ੍ਰਾਪਾਰੁ ॥

ਮੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨੁ ਲਾਦਿਆ, ਬਿਖੁ ਲਾਦੀ ਸੰਸਾਰਿ ॥”⁷

ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਡੱਡੂ ਲਈ ਖੂਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ, ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ, ਮਾਇਆ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਖਰੀਦੋ ਫਰੋਕਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਡੱਡੂ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਸਬਕ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨਾ ਸੁਧਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦਿਨ ਪੱਲੇ ਸਿਰਫ ਪਛਤਾਵਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਵੈ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਕੁਪੁ ਭਰਿਓ ਜੈਸੇ ਦਾਦਿਰਾ, ਕਛੁ ਦੇਸੁ ਬਿਦੇਸੁ ਨ ਬੂਝੁ ॥

ਐਸੇ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਬਿਖਿਆ ਬਿਮੋਹਿਆ,

ਕਛੁ ਆਰਾ ਪਾਰੁ ਨ ਸੂਝੁ ॥⁸

ਸਵੈ ਵਿਵੇਕ ਰੱਖਣਾ ਹਰ ਇਕ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਿਵੇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਹਾਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਵੇਕ ਹਰ ਕੋਈ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਿਸਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਾਨੂੰ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਵਿਵੇਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਹਿਰਨ, ਮੱਛੀ, ਭੋਰਾ, ਭੰਬਟ, ਹਾਥੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਇਕ ਐਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰ ਹਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ

“ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਭ੍ਰਿੰਗ ਪਤੰਗ ਕੁੰਚਰ, ਏਕ ਦੋਖ ਬਿਨਾਸ ॥

ਪੰਚ ਦੋਖ ਅਸਾਧ ਜਾ ਮਹਿ, ਤਾ ਕੀ ਕੇਤਕ ਆਸ ॥ 1 ॥

ਮਾਧੋ ਅਬਿਦਿਆ ਹਿਤ ਕੀਨ ॥

ਬਿਬੇਕ ਦੀਪ ਮਲੀਨ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥”⁹

ਕਰੋਨਾ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲਣ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੀ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਇਸ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਘੜਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਘੜਿਆ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਹਜ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਹਜ ਤੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨੁਕਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਵੀ ਉਹ

ਖੁਦ ਹੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਜਿੱਦ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਤੇ ਟੰਗ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਹੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਸਹਜ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ:

“ਮਾਟੀ ਕੇ ਪੁਤਰਾ, ਕੈਸੇ ਨਚਤੁ ਹੈ ॥

ਦੇਖੈ ਦੇਖੈ ਸੁਨੈ ਬੋਲੈ ਦਉਰਿਓ ਫਿਰਤੁ ਹੈ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜਬ ਕਛੁ ਪਾਵੈ ਤਬ ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ ॥

ਮਾਇਆ ਗਈ ਤਬ ਰੋਵਨੁ ਲਗਤੁ ਹੈ ॥”¹⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਜਿਹੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹੋਣ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੇ ਸਖਤ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਕੇ ਅਤੇ ਔਖੇ ਪੈਂਡੇ ਲੰਘ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਓਟ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਰਚਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਮਾਫੀ ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਤਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਅੱਜ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਖਸ਼ਣਹਾਰ ਹੈ ਆਸ ਤੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਸੋ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚੰਗੀ ਆਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਹਜ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ, ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ-87
2. ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-137
3. ਦੋਹਾਕੋਸ਼(ਸੰਪਾ ਡਾ. ਰਾਹੁਲ ਸਾਕ੍ਰਿਤਿਆਨ), ਦੋਹਾਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-46
4. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-938
5. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-272
6. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-327
7. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-345
8. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-346
9. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-486
10. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-487

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ: ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ

ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ

ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਈ-ਮੇਲ - rajbirkaurkainth1@gmail.com

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਬੇਜਾਨ ਬੁੱਤ ਵਿਚ ਜਾਨ ਫੂਕਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਦਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਜ਼ ਇਕ ਐਸਾ ਉਪਕਰਨ ਹੈ ਜੋ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼, ਅਵਨੱਦ ਸਾਜ਼, ਸੁਸ਼ਿਰ ਸਾਜ਼ ਤੇ ਘਨ ਸਾਜ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੇ। ਪਰ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਪਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਅਹਿਮ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਸੰਗੀਤਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀਆਂ, ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ, ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ, ਬਦਲਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਉਤਪਾਦਨ, ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ, ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਵਾਦਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਵਾਦਨ ਤੇ ਸਿਖਿਆ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਮਾਣਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਹਰਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੇ ਲਈ ਮਾਹਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਖ਼ਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਆਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਣਾਤਮਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਦਲਾਵ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ, ਰਮਾਇਣ ਕਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਆਦਿ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਦਲਾਵ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਅੱਜ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕ ਵੱਡਾ ਰੁਝਾਨ ਹੈ। '18ਵੀਂ ਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵੈਚਲਤ ਸੰਗੀਤ ਸਾਜ਼ ਵੱਧਦੀ ਆਵ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਐਨਾਲਾਗ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਮੀਰ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਦੋ ਬਿਜਲਈ ਉਪਕਰਣ ਸਨ-ਥਡੇਅਸ ਕਹਿਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ 'ਟੇਲਹਾਰਮੋਨੀਅਮ' ਅਤੇ ਲੇਵ ਟਰਮਨ ਦਾ 'ਬੋਰਮਨ' ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1906 ਅਤੇ 1920 ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।¹ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਦਲਾਵ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬੱਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

- (1) ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ
- (2) ਇੱਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਤੇ ਡੀਜੀਟਲ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ

(1) ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ

ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਾਦਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਆਦਤਾਂ ਵੀ ਬਦਲੀਆਂ ਹਨ। ਪਲਾਸਟਿਕ, ਨਾਈਲਾਨ ਤੇ ਧਾਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਢੋਲ, ਢੋਲਕ, ਤੂੰਬੀ, ਬੰਸਰੀ, ਸਾਰੰਗੀ ਆਦਿ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :

(ੳ) ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਢੋਲ ਤੇ ਇਸਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ

‘ਢੋਲ’ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਕ ਐਸਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿੰਨਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨਾਂ ਹੀ ਉਸ ਉੱਪਰ ਮਾਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ਾਂ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਢੋਲ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢੋਲ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਢੋਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬਦਲਾਵ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਕਾਰਨ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢੋਲ ਦੇ ਚੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਚਮੜਾ ਮੱਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਢੋਲ ਵਾਦਕ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਜੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਉਸਤਾਦ ਆਪਣੇ ਢੋਲ ’ਤੇ ਚਮੜਾ ਆਪ ਮੱਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਚਮੜੇ ’ਤੇ ਡਗਾ ਮਾਰਕੇ ਬੋਲ ਕੱਢਣਾ ਜਣੇ-ਖਣੇ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਢੋਲ ਸਕੂਲਾਂ-ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਘੱਟ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਹੂਲੀਅਤ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਢੋਲ ਵਿਚ ਚਮੜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਪਲਾਸਟਿਕ ਸ਼ੀਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ।² ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੀਟਾਂ ’ਤੇ ਹਲਕੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਵੀ ਵੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਸਾਊਂਡ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਢੋਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਛਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਾਜ਼ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੱਕੜ ਵੀ ਅੱਜ ਸ਼ੀਸ਼ਮ ਤੇ ਅੰਬ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਟਾਹਲੀ ਦੀ ਲੱਕੜ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਢੋਲ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢੋਲ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਢੋਲ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੁੱਖ ਬਾਡੀ ਲਈ ਲੱਕੜ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਪਲਾਸਟਿਕ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਤੂੰਬੀ ਤੇ ਇਸਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ

ਤੂੰਬੀ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਠੁੱਕ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤਿਅੰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਗਾਇਕ ਯਮਲਾ ਜੱਟ ਦੁਆਰਾ ਇਜਾਦ ਕੀਤੀ ਇਸ ਤੂੰਬੀ ਨਾਲ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ-ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਰਮਤਾ ਦੀ ‘ਪਰਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤੂੰਬੀ। ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਡਾਂਡ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪਰਦੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ ਸੋ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੂੰਬੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਰਮਤੇ ਦੀ ਤੂੰਬੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਧੁਨ ਵਜਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਜੇ ਯਮਲਾ ਜੀ, ਜੋ ਕਿ ਯਮਲਾ ਜੱਟ ਦੇ ਪੋਤੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਚੰਗੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਵਾਦਕ ਵੀ, ਅਨੁਸਾਰ ‘ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਧੇਰੇ ਕਲਾਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ।³ ਰਮਤੇ ਦੀ ਤੂੰਬੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਆਧੁਨਿਕ ਤੂੰਬੀ ਵਿਚ ਕੱਦੂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੱਕੜ ਜਾਂ ਧਾਤੂ ਦੀ ਬਣੀ ਖੋਖਲੀ ਤੂੰਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

(ੲ) ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਸਾਰੰਗੀ ਤੇ ਇਸਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ

ਸਾਰੰਗੀ ਸਾਜ਼ ਐਸਾ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਗਲੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਬੜੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਉੱਤਪੱਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਲੰਬਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੰਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਿਮੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਬਾਡੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੱਕੜ ਸ਼ੀਸ਼ਮ ਸਰਵਉੱਤਮ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ ਟਾਹਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾਈਲਾਨ ‘ਤੇ ਚਾਈਨੀਜ਼ ਤਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੌਸਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਮੌਸਮ ਕਾਰਨ ਸੁਰ ਮਿਲਾਨ ਵਿਚ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।⁴ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੰਗੀ ਵਿਚ ‘ਪਿੱਕ ਅੱਪ’ ਦੇ ਲੱਗ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸਾਊਂਡ ਸੈਟਿੰਗ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਜ਼ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵੀ ਨਾਈਲਾਨ ਦੇ ਧਾਗਿਆਂ ਜਾਂ ਤਾਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ।

(ੳ) ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਬੰਸਰੀ ਤੇ ਇਸਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ

ਬੰਸਰੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਬਦਲਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਬੰਸਰੀਆਂ ਕੇਵਲ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਧਾਤੂ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੌਸਮ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬੰਸਰੀ ਦੇ ਫਟਣ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਈ ਐਸੀਆਂ ਬੰਸਰੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ‘ਤੇ ਪਰਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬੰਸਰੀ ਦਾ ਵਾਦਨ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੇਸੁਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੴ) ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਢੋਲਕ ਤੇ ਇਸਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢੋਲਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਢੋਲਕ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਢੋਲਕ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਰੱਸੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੁੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਢੋਲਕ ਵਿਚ ਨਾਈਲਾਨ ਜਾਂ ਸੂਤੀ ਰੱਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਧਾਤੂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਚਮੜੇ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਜੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਧਾਤੂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਨਟਾਂ ਨੂੰ ਚਾਬੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੱਸਕੇ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਕ) ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਡਫ ਤੇ ਖੰਜਰੀ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ

ਡਫ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਸੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਪੁੜਾ ਮੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾ ਹੀਰ ਦੇ ਭੈਰਵੀ ਅੰਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਡਫ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸੋਨੇ 'ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਚਮੜੇ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਡਫ ਵਿਚ ਵੀ ਚਮੜੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀਆਂ ਸ਼ੀਟਾਂ ਮੜ੍ਹਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਜ਼ੋਰ ਫੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਡਫ ਵਿਚ ਧਾਤੂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਚਮੜੇ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਜੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਚਾਬੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਨਟ ਕੱਸ ਕੇ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਸੁਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੰਜਰੀ ਦੀ ਬਾਡੀ ਵੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਥਾਂ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਵਿਭਿੰਨ ਆਕਾਰ, ਰੰਗ ਤੇ ਸਜਾਵਟ ਵਾਲੀਆਂ ਖੰਜਰੀਆਂ ਉਪਲਬੱਧ ਹਨ।

(2) ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਤੇ ਡੀਜੀਟਲ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਤੇ ਡੀਜੀਟਲ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੇ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਬਿਜਲਾਣੂੰ ਸਾਜ਼ ਤੇ ਲੂਪਸ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਰੋਨਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗਾਇਕਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਕਲਪ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਬਿਜਲਾਣੂੰ ਸਾਜ਼ ਤੇ ਲੂਪਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਰਦਾਨ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਲੂਪ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਐਸਾ ਛੋਟਾ ਨਮੂਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵ ਇਕ Ostinato Pattern ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਬਾਰ ਜਾਂ ਦੋ ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਏ ਪੌਪ, ਰੌਕ ਆਦਿ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਲੂਪਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗਜ਼ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਰਟ ਫੋਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਐਕੋਸਟਿਕ ਸੰਗੀਤ (electroacoustic music) ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਐਕੋਸਟਿਕ ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਐਸੀ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਜਲਈ ਯੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰ, ਲੈਅ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਾਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲੱਛਣ ਭਾਵ ਨਾਦ ਦਾ ਗੁਣ, ਉੱਚਾ-ਨੀਚਾਪਨ ਤੇ ਛੋਟਾ-ਵੱਡਾਪਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਾਵ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਐਕੋਸਟਿਕ ਸੰਗੀਤ (electroacoustic music) ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡਡ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ਡ ਆਵਾਜ਼ਾਂ (synthesized sounds) ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਸੰਸਲੇਸ਼ਨ ਇਕ ਐਸੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਹਾਰਵੇਅਰ ਜਾਂ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੂਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ :

- ਟਰਨਟੇਬਲ (Turntables),
- ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਰਜ਼ (Tape Recorder),
- ਲੂਪਰ ਪੈਡਲਜ਼ (Looper Pedals),

- ਡਰੱਮ ਮਸ਼ੀਨਾਂ (Drum Machines),
- ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ਰਜ਼ (Synthesizers),
- ਡੀਜੀਟਲ ਸੈਂਪਲਰਜ਼ (Digital samplers) ਆਦਿ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਕ ਸੰਗੀਤਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡਡ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਆਡੀਓ ਪਲੇਅਰ (Audio Players) ਦੇ ਕਈ ਉਪਲੱਬਧ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ - ਟਰਨਟੇਬਲ। ਇਹ ਰਿਕਾਰਡ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਇਕ ਗੋਲ ਆਕਾਰ ਦੀ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੀ ਪਲੇਟ ਵਾਂਗ ਦਿਖਣ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤਵਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਟਰਨਟੇਬਲ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਟਰਨਟੇਬਲ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਵੱਧ ਕਰਕੇ ਰਿਕਾਰਡ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਗਨੈਟਿਕ ਟੇਪਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਇਹਨਾਂ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਪੈਨ-ਡਰਾਈਵ ਵਰਗੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਲੂਪਰ ਪੈਡਲ ਵੀ ਐਸਾ ਯੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੂਪਸ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸੋਧ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਰੱਮ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਰੱਮ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ਰ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਟੋਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਡਰੱਮ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਵੀ ਢੋਲ, ਢੋਲਕ, ਡਫ, ਬੁਗਚੂ, ਵੱਡ ਆਦਿ ਤਾਲ ਵਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਗਾਇਨ ਤੇ ਵਾਦਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਤੇ ਸੁਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਰੱਮ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ-ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਤਬਲਾ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਤਬਲੇ ਹਨ - Radel Digi, Riyaz Master, Sangat Digital Tabla, Handsonic HPD, Taal Tarang ਆਦਿ। ਵਧੇਰੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਤਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਢੋਲਕ, ਡਫ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ।

ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ਰ ਵੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚੋਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਧੁਨੀ, ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੌਖਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ' ਹੈ।⁶ ਇਹ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਉਪਕਰਨ 'ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ਰ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ਰ ਵਿਚ ਆਰਗਨ ਬਾਰੇ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਜਾਂ ਡੀਜੀਟਲ ਕੀਬੋਰਡ (Keyboard) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਤੇ ਹੋਰ ਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਿਡੀ (MIDI)। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਐਨਾਲੋਗ ਅਤੇ ਡੀਜੀਟਲ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੱਗਭਗ ਹਰੇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੰਥੇਟਿਕ ਜਾਂ ਰਿਕਾਰਡਡ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਦਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੁਨ ਤੇ ਤਾਲ ਕੀਬੋਰਡ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਜਾ ਕੇ ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ਰ ਵਿਚਲੇ ਸਾਊਂਡ ਬੈਂਕ ਜਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਥੇਸਾਈਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਧੁਨਾਂ ਤੇ ਤਾਲਾਂ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਸੈਂਪਲ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ਰ, ਸੈਂਪਲਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨਾ, ਸੋਧਨਾ ਤੇ ਲੂਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡੀਜੀਟਲ ਸੈਂਪਲਰ (Digital Samplers) ਐਸੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਡਿਵਾਇਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਕਾਰਡਡ ਆਵਾਜ਼ਾਂ (Samplers) ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਰਿਕਾਰਡਡ ਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਟਕੇ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਕੇ Digital Samplers ਵਿਚ ਭਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਸੈਂਪਲਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਕੰਪਿਊਟਰ ਮੈਮਰੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੈਂਪਲਰ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਸੈਂਪਲਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

- ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਆਕਾਰ (Sample Size) ਭਾਵ ਮਸ਼ੀਨ ਜਾਂ ਡਿਵਾਇਸ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ (Sample) ਭਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ (Memory/space) ਹੈ।
- ਚੈਨਲ (Channel): ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਮਿਡੀ ਚੈਨਲ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।
- ਪੋਲੀਫੋਨੀ (Polyphony) - ਇਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਸੁਰ ਵਜਾਏ ਜਾਣੇ ਸੰਭਵ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਕ ਲੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜਾਂ Chords or harmony ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਧੁਨੀ ਉਤਪਾਦਨ (Audio Output) - ਇਹ ਸਹੂਲਤ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿੰਨੇ ਆਡੀਓ ਆਉਟਪੁੱਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।
- ਸੈਂਪਲ ਰੈਜ਼ੋਲਿਊਸ਼ਨ (Sample Resolution) - ਇਕ ਸੈਂਪਲਰ ਕਿੰਨੇ Sample Resolution ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਉਸ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਦੌਰਾਨ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਜੀ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਈ ਸੈਂਪਲਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸੈਂਪਲਰ ਹਨ-Synclaver, Fairlight Instruments, E-mu Systems, Akai ਆਦਿ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਚੰਗਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਰੋਲੈਂਡ, ਬੋਸ, ਕੈਸੀਓ, ਅਲੈਸਿਜ਼, ਕੋਰਗ, ਸਟੇਨਬਰਗ, ਯਾਮਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਈ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷

ਕੰਪਿਊਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ-ਤੋਂ-ਨਵਾਂ ਸੰਗੀਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਰੁਝਾਨ ਹੈ। ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਾਇਕਾਂ ਤੇ ਵਾਦਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਾਇਨ ਜਾਂ ਵਾਦਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਗੀਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਦਕ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ, ਇਕ-ਇਕ ਬੋਲ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਸਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਇਕ ਬਟਨ ਨਾਲ ਉਹ ਕੰਮ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਜਤਿੰਦਰ ਜੀਤੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗੀਤਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਕਨੀਕੀ ਯੰਤਰਾਂ, ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਤਕਨੀਕੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਡੇਟ ਰਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕੋਰਸ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਪਰੋਡਕਸ਼ਨ ਕੋਰਸ (Music Production Course), ਆਡੀਓ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ (Audio Engineering), ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ (Recording), ਮਿਕਸਿੰਗ (Mixing) ਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ (Electronic Music Production Course) ਆਦਿ 'ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਇਆ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਸਿਰਜਣਾ, ਸਾਊਂਡ ਮਾਸਟਰੀ ਤੇ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਤਕਨੀਕਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਗਹਿਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇੰਨਾਂ

ਖਰਚਾ ਕਰਨਾ ਹਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।^੧ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਟੂਡੀਓ ਕਲਾਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਹਰ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜਾਮਾ ਪਹਿਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰੱਟੀਆਂ ਵੀ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੋਧ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੈਬਸਾਈਟ ਲਿੰਕ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

ਲੜੀ ਨੰ	ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਦਾ ਨਾਂ	ਵੈਸਾਈਟ ਲਿੰਕ
(1)	ਐੱਫ. ਐੱਲ. ਸਟੂਡੀਓ (FL Studio)	https://www.image-line.com/
(2)	ਨੋਇੰਡੋ (Noendo)	https://new.steinberg.net/nuendo/
(3)	ਪ੍ਰੀਸੋਨਸ ਸਟੂਡੀਓ ਵਨ (PreSonus Studio One)	https://www.presonus.com/products/Studio-One
(4)	ਲਾਜਿਕ ਪਰੋ (Logic Pro)	http://www.freedomsoundworks.org/
(5)	ਪ੍ਰੋਪੈਲਰਹੈਡ ਰੀਜ਼ਨ (Propellerhead Reason)	https://www.reasonstudios.com/shop/product/reason-11/
(6)	ਸਟੇਨਬਰਗ ਕੀਊ ਬੇਸ (SteinbergCubase)	https://new.steinberg.net/cubase/
(7)	ਅਬਲੇਟਨ ਲਾਈਵ (Ableton Live)	https://www.ableton.com/en/
(8)	ਕੋਕੋਜ਼ ਰੈਪਰ (Cockos Reaper)	https://www.reaper.fm/
(9)	ਮੋਟੂ ਡੀਜੀਟਲ ਪਰਫੋਰਮਰ	https://motu.com/en-us/products/software/dp/
(10)	ਐਸਿਡ ਪਰੋ (Acid Pro)	https://www.magix.com/in/music/acid/acid-pro/
(11)	ਐਵਿਡ ਪਰੋ	https://www.avid.com/pro-tools

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁਫਤ ਤੇ ਕੁਝ ਖਰੀਦਣੀਆਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਖਰੀਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਫਤ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਨਟਰਨੈੱਟ ਦੁਆਰਾ ਆਨਲਾਈਨ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਦਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਯੂਟਿਲਿਟੀ ਚੈਨਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਤੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲੂਪ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਕੇ ਉਪਰੋਕਤ

ਵਰਣਿਤ ਸਾਫ਼ਵੇਅਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧਕੇ, ਆਡੀਓ ਪਲੇਅਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੇ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਆਸਾਨ ਕਾਰਜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਹਰ ਇਕ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਢੋਲ, ਢੋਲਕੀ, ਬੁਗਦੂ, ਚਿਮਟਾ, ਖੰਜਰੀ, ਘੜਾ, ਅਲਗੋਜ਼ਾ, ਬੀਨ, ਬੰਸਰੀ, ਸਾਰੰਗੀ, ਢੱਡ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਿਕਾਰਡਡ ਧੁਨਾਂ ਤੇ ਤਾਲਾਂ ਇੰਨਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਸਾਫ਼ਵੇਅਰ ਮੋਬਾਈਲ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ।

ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਾਫ਼ਵੇਅਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਜਕੱਲ ਇਹ ਕੰਮ ਸਮਾਰਟ ਫੋਨਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰ ਵੀ ਆਸਾਨ ਤੇ ਸਸਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਰਟ ਫੋਨਾਂ ਵਿਚ ਲੂਪ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਧਾਰਨ ਸਹੂਲਤ ਹੈ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੂਪਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧੇ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਧਾਰਨ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

- (1) ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਸਪੀਡ ਚੇਂਜਰ (Music Speed Changer)
- (2) ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਆਡੀਟਰ ਪਿੱਚ ਐਂਡ ਸਪੀਡ ਚੇਂਜਰ (Music Editor Pitch and Speed Changer)
- (3) ਆਡੀਸਿਟੀ (Audacity)
- (4) ਸੂਪਰ ਸਾਊਂਡ-ਫਰੀ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਆਡੀਟਰ ਅਤੇ ਐਮ.ਪੀ.ਥਰੀ. ਮੇਕਰ (Super Sound-Free Music Editor & Mp3 Song Maker)
- (5) ਲੂਪਜ਼-ਬੈਸਟ ਡਰੱਮ ਲੂਪਸ (Loopz – Best Drum Loops)
- (6) ਤਬਲਾ ਢੋਲਕ ਲੂਪਸ (Tabla Dholak Loops)
- (7) ਗਰੂਵੀ ਲੂਪਸ-ਬੀਟ ਅਤੇ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਮੇਕਰ (Groovy Loops-Beat and Music Maker)
- (8) ਢੋਲਕ-ਦ ਇੰਡੀਅਨ ਡਰੱਮ (Dholak-The Indian Drum)
- (9) ਢੋਲ ਡਰੱਮਜ਼ (Dhol Drums) ਆਦਿ।

ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਐਸੀਆਂ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲੂਪਸ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੂਪਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੈਅ ਅਨੁਸਾਰ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇੰਨਾਂ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਇਕ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਖੁਦ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾ (operate) ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਰਿਪੇਅਰ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਜਲਾਣੂੰ ਸਾਜ਼ ਜਾਂ ਲੂਪ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਸੰਗੀਤਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਉਸਤਾਦ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਹ ਕੋਟੀ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਇਕ ਬਦਲਾਵ ਜੋ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋ ਸਾਜ਼ਿੰਦਾ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਤੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਚਤ ਹੋਈ।⁹ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੇ ਗਾਇਕ ਸਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਧਨ ਖਰਚੇ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਸਹੂਲੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸਟੂਡਿਓ ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡਡ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੱਟ-ਵੱਢ ਕਰਕੇ ਲੂਪਸ ਤੇ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਗੀਤ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਢਾਡੀ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਧੀਰਾ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਾਈ ਸਾਰੰਗੀ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਰਿਕਾਰਡ ਹੋਇਆ ਮੈਟਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਸਾਜ਼ਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ।¹⁰ ਇਸੇ ਗੱਲ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗਾਇਕ ਤੇ ਅਲਗੋਜ਼ਾ ਵਾਦਕ ਸ਼੍ਰੀ ਕਰਮਜੀਤ ਬੱਗਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਂਕ ਕਰਕੇ ਅਲਗੋਜ਼ਾ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਵੀ ਮੁਫਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਪਰ ਘਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਨਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਂ ਇੰਨਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਨਾਲ ਰੂਹ ਹੀ ਪਾਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ।¹¹

ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਜਲਾਣੂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਈ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਲਾਂਬੱਧੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਸਾਜ਼ 'ਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੁੱਗ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਰਚਨਾ ਕਰਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਕਮਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇੱਕ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦੇ ਪਾਵੇਗੀ? ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਇੰਨੀ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਜਲਾਣੂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਵਾਂਗ ਸੰਗੀਤ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਗਰੀਬ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ।

ਗਾਇਕ ਹੰਸ ਰਾਜ ਹੰਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬੇਸੁਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਲਗਾਵ ਦੀ ਅਪੂਰਣਤਾ ਜਾਂ ਅਪੂਰੇਪਨ ਨੂੰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾਲ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਸਾਜ਼ਿੰਦੇ ਸਵੈਚਾਲਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Auto tuning) 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ।¹² ਮਲਟੀਟ੍ਰੈਕ ਸਟੂਡਿਓ ਨਾਲ ਤਾਂ ਵਾਦਕ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਜਾਉਂਦਾ ਬਲਕਿ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਦਕਾਂ ਲਈ ਜਨਤਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਉਹੀ ਸਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਰੂਹ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਬਿਜਲਾਣੂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਇੰਨੇ ਮਹਿੰਗੇ ਹਨ ਕਿ ਸਧਾਰਨ ਵਾਦਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਖਰੀਦ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਾਇਕ ਕੇਵਲ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵੰਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ

ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੰਨੀ ਵਧ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸਾਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ (Music Arranger) ਮੁੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਾਇਕਾ ਚੰਦਰਕਾਂਤਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜੀਵੰਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬਾ ਹੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛਿਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੂਹ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੰਗੀਤ ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਚੈਨੀ ਭਰਿਆ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਧਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।'¹³ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਢਾਡੀ ਨਜਵੋਤ ਸਿੰਘ ਮੰਡੇਰ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਲੀ ਗਾਇਨ ਢਾਡੀ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਪਰ ਕਲੀਆਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੁਲਦੀਪ ਮਾਣਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਾਂਝੇ ਚਾਕ ਦੀ ਪਈ ਯਾਦ ਸਤਾਵੇ, 'ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕੰਨੀ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਈਆਂ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਬਣੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ' ਆਦਿ ਰਿਕਾਰਡ ਕਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢਾਡੀ ਰੰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਾਇਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਡਫ਼, ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ, ਤੂੰਬੀ, ਢੋਲਕੀ, ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ਰ ਤੇ ਹੋਰ ਪੱਛਮੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁴ ਗੀਤਕਾਰ ਦੇਵ ਥਰੀਕੇ ਵਾਲਾ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗਾਇਕ ਕੁਲਦੀਪ ਮਾਣਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਵੀਨਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੋ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ।¹⁵ ਜੇਕਰ 'ਕਲੀ ਦੇ ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੀ ਉੱਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ 'ਗੋਣ'¹⁶ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ 'ਗੋਣ' ਪ੍ਰਥਾ ਤਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈਗੀ?

ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਿਸਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਵਰਗ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਹਾਮੀ ਵੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਢਾਡੀ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਲੂਪ ਤੇ ਬਿਜਲਾਣੂੰ ਸਾਜ਼ ਮਿਠਾਸ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਪਰ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ਵੇਅਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'¹⁷

ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਜੋੜਾ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁਵਕ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਿਤਾ ਵਿਚ ਏਕਲ ਤੇ ਸਮੂਹ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।¹⁸ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਯੁਵਕ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਸਾਜ਼ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਖਿਡੌਣੇ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਹੂਲੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਤੇ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਊਂਡ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਲਾਸਟਿਕ ਸ਼ੀਟਾਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਆਊਟਪੁੱਟ ਨੂੰ ਸਾਊਂਡ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ

ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਸਾਊਂਡ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਮਿਠਾਸ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ।

ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਦਕ ਇਕ ਸਮੇਂ 'ਕਲਾਕਾਰ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ 'ਸਟੂਡਿਓ ਮਾਸਟਰ' ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਟੂਡਿਓ ਖਰਚੇ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਪ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਇਸ ਤਕਨੀਕੀ ਦੌੜ ਵਿਚ 'ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ' ਤੋਂ 'ਮਸ਼ੀਨੀ ਸੰਗੀਤ' ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਮੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਆ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਏ ਬਦਲਾਵਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇਜੀ ਫੜੀ। ਇੱਕ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਾਂਗ ਬਦਲਾਵ ਦੇ ਵੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ੀਰਏ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਪੰਜਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਤੇ ਡੀਜੀਟਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਵਿਚ ਆਏ ਬਦਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਮੜੇ, ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਥਾਂ ਪਲਾਸਟਿਕ, ਨਾਈਲਾਨ ਤੇ ਧਾਤਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਜ਼ਨ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਦਨ ਪੱਖੋਂ ਸਹੂਲੀਅਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌੜ ਭੱਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਕੰਮ ਘੱਟ ਸਮੇਂ, ਘੱਟ ਖਰਚੇ ਤੇ ਘੱਟ ਮਿਹਨਤ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੂਪਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਰੁਝਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਜਲਈ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਰਿਪੱਕ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਕਈ ਯੰਤਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟਰਨਟੇਬਲ, ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਰ, ਲੂਪਰ ਪੈਡਲ, ਡਰੱਮ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਸਿੰਥੇਸਾਈਜ਼ਰ, ਡੀਜੀਟਲ ਸੈਂਪਲਰ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੰਥੇਟਿਕ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਸਲੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਕੇ ਵੀ ਲੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼, ਲੈਅ ਆਦਿ ਦੀ ਸੋਧ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਵਿਚ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਤੇ ਆਟੋ ਟਿਊਨਿੰਗ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਬਲਕਿ ਵਾਦਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਦਾਂ, ਹੋਰ ਸਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵੀ ਘੱਟਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਾਦਕ ਜੀਵੰਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦੇਣ ਦੇ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬੱਚਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰਿਕਾਰਡਡ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨੇ ਵਾਰ ਚਾਹੁਣ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਕੋਰਸ ਭਾਵੇਂ ਮਹਿੰਗੇ ਹਨ ਪਰ ਸੁਧਾਰਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਾਫਟਵੇਅਰਾਂ, ਮੋਬਾਈਲ ਫੋਨ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ ਜਨਕ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਜੋੜਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਦਲਾਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ ਤੇ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੋਣਾ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਪੌਦੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਲੱਖਾਂ ਨਵੀਨ ਖਾਦਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

- 1 Douglas Keislar, A Historical view of computer music technology in The Oxford Handbook of Computer Music ed. Roger T. Dean, oxford university press., p.15
'Automatic musical instruments of all sorts appeared with increasing frequency in Europe during the 18th and 19th centuries. Analog electronic instruments have a rich history in the 20th century. Two particularly noteworthy electrical devices were Thaddeus Cahill's colossal telharmonium and Lev Termen's theremin, first demonstrated publicly in the 1906 and 1920, respectively.'
- 2 ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਜੂ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 6 ਅਕਤੂਬਰ 2019 ਸਮਾਂ ਦੁਪਹਿਰ 3 ਵਜੇ, ਸਥਾਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- 3 ਵਿਜੇ ਯਮਲਾ, ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 30 ਅਪ੍ਰੈਲ 2020 ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮ 6 ਵਜੇ, ਸਥਾਨ ਪਟਿਆਲਾ।
- 4 ਸ਼ਮਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 26 ਫਰਵਰੀ 2020 ਸਮਾਂ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ, ਸਥਾਨ ਜਲੰਧਰ।
- 5 Erik Hawkins, [The Complete Guide to Remixing: Produce Professional Dance-Floor Hits on Your Home Computer](#), Boston: Berklee Press. ISBN 0-87639-044-0. p. 10
"A loop is a sample of a performance that has been edited to repeat seamlessly when the audio file is played end to end."
- 6 Dr Suresh Kumar and Dr Ramanath Sahai, Oxford English-English-Hindi Dictionary, Oxford University Press, New Delhi-2011. p.1211
Synthesize means 'to produce sounds, music or speech using electronic quipement'.
- 7 ਸ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 21 ਜਨਵਰੀ 2020, ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮ 4 ਵਜੇ, ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮਿਤਸਰ।
- 8 ਜਤਿੰਦਰ ਜੀਤੂ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 22 ਫਰਵਰੀ 2020, ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮ 7 ਵਜੇ, ਜਲੰਧਰ।
- 9 ਉਸਤਾਦ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਹਕੋਟੀ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 26 ਫਰਵਰੀ 2020 ਸਮਾਂ ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ, ਸਥਾਨ ਜਲੰਧਰ।
- 10 ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਧੀਰਾ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 6 ਅਗਸਤ 2019 ਸਮਾਂ ਦੁਪਹਿਰ 4 ਵਜੇ, ਸਥਾਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- 11 ਸ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੱਗਾ, ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 2020 ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮ 6 ਵਜੇ, ਸਥਾਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- 12 ਹੰਸ ਰਾਜ ਹੰਸ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 08 ਦਸੰਬਰ 2018, ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮ 8 ਵਜੇ, ਸਥਾਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- 13 ਗਾਇਕਾ ਚੰਦਰ ਕਾਂਤਾ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 20 ਜਨਵਰੀ 2020 ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮ 4 ਵਜੇ, ਸਥਾਨ ਜਲੰਧਰ।
- 14 ਕੁਲਦੀਪ ਮਾਣਕ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ, <https://www.discogs.com/Kuldip-Manak-Punjab-Diyan-Lok-Gathawan/release/3579642> retrived 24 august 2020
- 15 ਦੇਵ ਥਰੀਕੇ ਵਾਲਾ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 29 ਫਰਵਰੀ 2020 ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮ 6 ਵਜੇ, ਸਥਾਨ ਲੁਧਿਆਣਾ।

- 16 ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਕਲੀ ਛੰਦ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ-1991, ਪੰਨਾ-82.
- 17 ਢਾਡੀ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 20 ਅਗਸਤ 2019 ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮ 4 ਵਜੇ, ਸਥਾਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- 18 ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਜੌੜਾ, ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ, ਮਿਤੀ 24 ਫਰਵਰੀ 2020 ਸਮਾਂ ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ, ਸਥਾਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- 19 Ehle, Robert C., Electronic Music and Aesthetics, *American Music Teacher*, vol. 35, no. 4, 1986, pp.

ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ

ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

Email_Id:- paramsangeet786@gmail.com

ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬੜਾ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਰਤਾਰਾ : ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸ ਤੇਜ਼ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਪਾਸਾਰ ਨੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਹਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੌ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਅੱਜ ਇੱਕ ਮਸ਼ੀਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਵਿਹਲੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਕਿਰਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਜਾਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਅੱਜ ਜੋ ਸਾਧਨ ਹਨ ਉਹ ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਸਤੀ ਅਤੇ ਬਜ਼ਾਰੂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ‘ਵਿਹਲਾ ਮਨ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਘਰ’ ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਖਤਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਵਰਤ ਰਹੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਅੱਜ ਵਿਨਾਸ਼ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ : ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਖਤਰਨਾਕ ਵਰਤਾਰਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਸੋਂ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਸੋਂ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਆ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਹੋਏ ਸਤਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰੰਧਾਵਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਤਪਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਪਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਤਿਉਹਾਰਾਂ,

ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਆਦਿ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਾਡੀਆਂ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਬਾਹਰੀ ਮੁਲਕ ਆਪਣੀ ਮੰਡੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਅਤੇ ਉਹ ਬੇਝਿਜਕ ਹੋ ਕੇ ਚੰਗੇ ਖਰੀਦਦਾਰ ਬਣ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵੀ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀਕਰਨ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਘਰੇਲੂ ਕਾਰਜ ਹੋਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਾਹਰੀ ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਕੰਮ ਹੋਣ। ਅੱਜ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਆਧੁਨਿਕ, ਤਕਨੀਕਯੁਕਤ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਕਾਹਲ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਘੱਟ ਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵੱਧ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਉਤੇਜਨਾ ਭਰਪੂਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲਾ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਤਾਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਕੁਦਰਤੀ ਹਨ ਪਰ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਬਨਾਉਣਾ ਹੈ।

ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਅਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦਾ ਹਰ ਵਰਤ-ਵਰਤਾਰਾ, ਹਰ ਭਾਵ, ਹਰ ਗਤੀਵਿਧੀ, ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਹਾਰ-ਸਿੰਗਾਰ, ਕੰਮ-ਕਾਰ ਦਾ ਤਰੀਕਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਜੁੱਟਤਾ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੰਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨੀਕਰਨ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮਸਨੂਈਪਨ ਮੁੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਵਰਗ, ਬੱਚਾ, ਨੌਜਵਾਨ, ਬਜ਼ੁਰਗ, ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਗ੍ਰਸਤ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ’ਚੋਂ ਸਾਦਗੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਚਕਾਂਚੌਧ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਲਝਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਜ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਅੱਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚਿੰਤਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਕਾਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲੱਛਣ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਤੋਂ ਪਛੜਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਡਰ ਵੀ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ

ਕਬੂਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਵਧਦਾ ਪਾਸਾਰਾ : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਕੀੜਾ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਾਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਅਧੁਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਖਪਤ ਮੰਡੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਸਲ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

“ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਦ Globalization ਦਾ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਆਦਿ ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਐਸਾ ਬਹੁਚਰਚਿਤ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀ, ਉਦਯੋਗ, ਸਿਹਤ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਮਾਜ, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰੰਗਤ ਵਾਲਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹਰ ਅੰਸ਼ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਬੋਲ-ਚਾਲ, ਉਠਣ-ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਪਹਿਨਣ-ਪਚਰਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪਏ ਗਹਿਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਤਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰੰਧਾਵਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ :

“ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਾਡੇ ਮੂਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਜਾਂ ਨਿਘਾਰ ਵਿਆਪਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ-ਵਿਹੁਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਵਿਹੁਣੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਨ-ਦੌਲਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਪਰਜੀਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਮੰਡੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਣਜੀਕਰਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।”

ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਪ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਹੇਠ ਗ੍ਰਸਤ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਹਿਚਾਰ, ਤਿੱਥ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਫ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਦਖਲ : ਨਵੀਨਤਾ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਵਿਰਾਸਤੀ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੰਡੀ ਤੇ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਈ ਦਿੱਖ ਤੋਂ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਗੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਜੋ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਬੂਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਮੰਡੀਕਰਨ ਅਧੀਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਾਸਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅਮੀਰ ਤਾਂ

ਹੋਇਆ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜਦਾ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਕਾਸ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸਫੋਟ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ।”

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦਖਲ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ੍ਹ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਨੌਕਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਦਾ ਵਹਿਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ, ਖੂਨ-ਪਸੀਨਾ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਸਿੰਜਣਾ, ਬੀਜਣਾ ਅਤੇ ਉਪਜਾਉਣਾ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਵੀਆਂ ਖਾਦਾਂ, ਨਵੇਂ ਬੀਜ, ਨਵੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਫਸਲ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕਈ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਕਰਨ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜੋ ਖਾਣ-ਪਕਾਉਣ, ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਆਮ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀਆਂ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਤਕਨੀਕੀ ਮਦਦ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਰਟ ਕਲਾਸ ਅਤੇ ਈ-ਸਕੂਲਿੰਗ ਜਹੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨਵਾਨ ਬਣਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤਕਨੀਕੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਤਾਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਾਦਗੀ ਭਰਪੂਰ ਸੁਭਾਅ, ਮਿਹਨਤ-ਮੁਸ਼ੱਕਤ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਸੁੱਧ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਨਰੋਈ ਸੋਚ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ੀਨ ਹੀ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਿੱਥੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਛੂਤੀ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ : ਪਾਪੂਲਰ ਗਾਇਕੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗਾਇਕੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਸੂਖਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਯਸ਼ਪਾਲ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨੂੰ ਅਭੇਦ,
ਭਰਮ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਅਤੇ ਦੂਰੀ
ਨੂੰ ਨੇੜਤਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ

ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਜੋ

ਕਿ ਇਸਦੀ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।”

ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਮੰਡੀ ਦੀ ਖਪਤ ਵਿੱਚ ਉਪਜੀ ਗਾਇਕੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ ਗਾਇਕੀ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ, ਸੋਹਣੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਾਲੀ, ਅਮੀਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਪਾਪੂਲਰ ਗਾਇਕੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਪਰੋਂ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਹੋਈ ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਖਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ ਗਾਇਕੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਪੂਲਰ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵਿਕਰੀ ਚੰਗਾ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਪੂਲਰ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਲੋਕ ਗਾਇਕੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਾਪੂਲਰ ਗਾਇਕੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਮਨੋਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚਲੰਤ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਅਤਿਪ੍ਰਤੀਆਂ ਦਾ ਟੇਢਾ ਅਤੇ ਅਪੂਰਨ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ, ਮਸ਼ੀਨੀ, ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਅਤੇ ਅਰਥਹੀਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਪਾਪੂਲਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਨਵਜੀਤ ਜੌਹਲ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ

“ਆਧੁਨਿਕ ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿੱਚ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਭਾਰੂ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯਥਾਰਥ ਸਮਾਜਕ ਸੱਚਾਈ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੀਡੀਆ ਵੱਲੋਂ ਘੜੇ ਜਾ ਉਸਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅੱਗੇ ਅਜਿਹੇ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਫਿੱਟ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ।”

ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਦੇਸ਼ਹੀਣ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰੰਤਰ ਵਹਾਅ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਰੋਲਾ ਪਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਸ਼ੀਨੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਆਮ ਆਵਾਜ਼ ਜੋ ਸੰਗੀਤਮਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਰੋਸ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਵਿਕ ਕੇ ਪਾਪੂਲਰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੰਟਰਨੈਟ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਬੰਦਾ ਘਰ ਬੈਠਾ ਹੀ ਪਾਪੂਲਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਕਈ

ਅਲਾਮਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਨੂੰ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ : ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸੋਜ਼ਮਈ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਗੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਭੱਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ, ਔਰਤ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖੇਡ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਜਿੰਨੇ ਵਿਚ ਬੱਲੀਏ ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਸਜਦੀ
ਉਨੇਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਬੂਟ ਆਉਂਦੇ ਆ (ਜੈਜੀ. ਬੀ ਅਤੇ ਕੌਰ ਬੀ)
ਜਾਂ
ਆਉਟ ਫਿੱਟ ਤੇਰੀ ਮੁਟਿਆਰੇ
ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਚਾੜ੍ਹੇ (ਗੁਰੂ ਰੰਧਾਵਾ)॥
ਜਾਂ
ਲੱਕ ਟਵੰਟੀ ਏਟ ਕੁੜੀ ਦਾ
ਫੋਟੀ ਸੈਵਨ ਵੇਟ ਕੁੜੀ ਦਾ (ਗਿੱਪੀ ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਯੋ ਯੋ ਹਨੀ ਸਿੰਘ)
ਜਾਂ
ਤੇਰਾ ਸਾਰਾ ਗੁੱਸਾ
ਪੰਜ ਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਤਾਰਿਆ (ਦਲਜੀਤ ਦੋਸਾਂਝ)

ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਲ-ਪਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਇਹ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਸੁਖਮ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀਪਨ ਅਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਈ ਕਮੀਆਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨ ਕਰਕੇ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲਿਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਘਾਟ : ਗੀਤ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਗੀਤ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੰਗੀਨ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਗੀਤ ਨਿਰੋਲ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ-ਬੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੁਣ ਕਿਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ। ਅਜੋਕੇ ਪਾਪੂਲਰ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਬੋਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਬੰਦਾ ਬੰਦਾ ਮਾਰਨਾਂ ਤਾਂ ਦੱਸ

ਜਾਂ

ਤੇਰੇ ਬਟੂਏ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂ ਕਦੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ

ਵਿੱਚ ਨਾਗਣੀ ਲੁਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਆ

ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਗੀਤ ਹਨ ਜੋ ਪਾਪੂਲਰ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੀਤ, ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਗੀਤ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ, ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

“ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗੀਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੇਰੇ ਖਿੱਚ ਭਰਪੂਰ, ਵੇਗਮਈ ਅਤੇ ਤਿਖੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਗੀਤ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ ਮਨਫੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਮੀ : ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਧੁਰ ਸੁਰਲਹਿਰੀ ਹੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਭਾਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿਚਲੇ ਮਧੁਰ ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਹਾਅਦਾਰੀ ਨਰੋਏ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਗੀਤ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਗੀਤ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸਦਾ ਅਸਲੀ ਰੰਗ ਖਿੜਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਜੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਲੈਅ, ਤਾਲ, ਤੋਲ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦਖਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਮਸ਼ੀਨੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਭੰਨ ਕੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ।

ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਕਮੀ : ਭਾਸ਼ਾ ਹਰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਕੱਜਣ ਹੈ ਜੋ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਤਾਂ ਬੜਾ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਇਸ ਮੰਡੀ-ਨੁਮਾ ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਿਘਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਸੁਨਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਰੋਤਾ ਅਜਿਹੇ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਬੀਮਾਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ, ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਭਾਵ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਭਾਵ, ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ ਦਾ ਭਾਵ, ਸਿੰਗਾਰਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਬੜੇ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕੁਹਜੇ ਚਿਤਰਣ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਹੀਣ ਗੀਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਘਾਟ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਖਮ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਕਲਾਮਈ ਰੂਪ, ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਅਨੇਕ ਗੀਤ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਗਹਿਰਾਈ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਗੀਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰੇਗਾ। ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਸਿਰਫ ਨਾਮ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ, ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਸੋਚ, ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕਤਾ ਜਿਹੇ ਗੁਣ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਾਇਕੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ : ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਾਪੂਲਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਦੀ ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਕਰੂਪੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਇੱਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਉਸ ਕੁਦਰਤੀ ਵਹਾਅ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਕਰ ਕੇ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾੜਾ-ਚੰਗਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਜ ਦੀ ਪਾਪੂਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਾਇਕੀ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਇਹ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸੂਫੀ ਹੈ ਨਾ ਲੋਕ ਗਾਇਕੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਾਇਕੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਪਾਪੂਲਰ ਗਾਇਕ ਜੇ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਗਾਇਕੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਸਤੇ ਜਿਹੇ ਗਾਣੇ ਦੀ ਧੁਨ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਜੋਕੀ ਪਾਪੂਲਰ ਗਾਇਕੀ ਬੜੀ ਖੋਖਲੀ ਤੇ ਕਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਾਇਕੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਅਜਿਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਅਤੇ ਸਸਤੇ ਮੰਨੋਰੰਜਨ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ, ਮੰਡੀਕਰਨ ਦਾ ਪਾਸਾਰ, ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਖੋਖਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨਫੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮਾੜੀਆਂ ਅਲੂਮਤਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ, ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬੁਣੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਫਸਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੜਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮੂਹਿਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

- 1) ਸਤਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰੰਧਾਵਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ : ਨਵ-ਪਰਿਪੇਖ, ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡੀਪੂ, ਜਲੰਧਰ, 2013
- 2) ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗਲੋਬਲੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2013
- 3) ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ, 29ਵੀਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2014
- 4) ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ, 21 ਵੀਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2006
- 5) ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਕੰਮੇਆਣਾ, ਸਾਂਝੇ ਗੀਤ, ਪਰੀਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਹਿਲਕਲਾਂ, ਸੰਗਰੂਰ, 1991
- 6) ਡਾ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਰਕਸੀ ਰੂਪ ਚਿੰਤਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹਿੰਦ, 1989
- 7) ਡਾ. ਯਸ਼ਪਾਲ ਸ਼ਰਮਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੜ੍ਹਕਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2013

ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂੰ,

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼,
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।

ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੇਧ ਸਦਕਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਚਰਣਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂਪਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। - ਅਰਥਾਤ ਸਦਾਚਾਰੀ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨੇਕੀ ਨਿਰਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੰਗੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਤੇ ਨੇਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।" ¹

ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਉਹ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਆਚਰਣ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਖੁਸ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਦਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨੇਕ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਸੁਭ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸੰਕਲਪਾਂ - 'ਐਥਾਸ' ਤੇ 'ਮੋਰੇਜ਼' ਨੂੰ ਰਿਵਾਜੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਕ (ਯੂਨਾਨੀ) ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੋਡਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ 'ਐਥਾਸ' (Ethos) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਐਥਿਕਸ' (ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ) ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ 'ਐਥਾਸ' ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ 'ਠੀਕ' ਜਾਂ 'ਸੁਭ' ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਮਿਆਰ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮੋਰੇਜ਼' (Mores) ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ 'ਮੌਰਲ' ਤੇ 'ਮੌਰੈਲਟੀ' ਆਦਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।" ²

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਲਈ "ਸਦਾਚਾਰ, ਨੇਕ-ਚਲਨ, ਭਲਾ ਬਿਉਹਾਰ" ³ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। "ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਨੀਤਿ' ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 'ਨੀ'ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : ਲੈ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ।" ⁴

“ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ” ਵਿਚ “”ਐਥਿਕਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੌਰਲ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਆਚਰਣਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀ ਚੰਗਾ ਤੇ ਬੁਰਾ ਜਾਂ ਠੀਕ ਤੇ ਗਲਤ ਹੈ।”⁵ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਅਮੈਰਿਕਾਨਾ ਵਿਚ ‘ਐਥਿਕਸ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਬੋਧ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ “”ਐਥਿਕਸ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।”⁶

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਚਰਣਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਬਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ; ਭਾਵ ਨੇਕੀ, ਸਦਾਚਾਰ, ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਆਦਿ ਸਦਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਆਚਰਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਚਾਲਚਲਣ ਅਤੇ ਆਚਰਣਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਨੇਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ “ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁੱਲ ਕਾਰਜ ਨਿਸ਼ਕਾਮ, ਭਾਵ-ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਸਦਕਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਯਾਨੀ - ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਭਵ ਹੈ।”⁷

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜੀਵ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਉੱਚਤਾ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ-ਯੱਗ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਹਵਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਾਪ ਧੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਕਤ ਪੰਥ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਕੇ ਸਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਨੇਕ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਜੀਵ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਹਠ-ਯੋਗ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗਿਆਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਲ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਦਕਾ ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਸਬਰ ਵਰਗੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਗਤ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਜਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਰਥਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਮਨ, ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਲਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਭਟਕਣਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜਾਈਂ ਗੁਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਹੀ ਉਸਰਦੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਅਸ਼ਰਫੁਲਮਖ਼ਲੂਕਾਤ’ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਦਰਜਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ, ਵਿਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਉਪੇਤਬੁਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ, ਅਥਵਾ ਕਰਨੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਸੰਭਵਤਾ ਦਾ ਰਾਹ-ਦੀਪ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ, ਉਹ ਉਸ ਫੁੱਲ ਡੋਡੀ ਸਮਾਨ ਹਨ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਖਿੜੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਤੇ ਖੇੜੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਣ ਨਾ ਸਕੇ।”⁸

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਮਲ-ਹੀਣ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਦੀ ਮਨੋਤ ਨਾਲੋਂ ਸੱਚੇ ਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ:

-ਸਚਹੁ ਉਰੈ ਸਭੁ ਕੇ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 62)

-ਸਚੁ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਣੀਐ ਜਾ ਰਿਦੈ ਸਚਾ ਹੋਇ ॥

ਕੂੜ ਕੀ ਮਲੁ ਉਤਰੈ ਤਨੁ ਕਰੇ ਹਛਾ ਧੋਇ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 468)

ਨਿਰੇ ਪੂਰੇ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਜੇਡਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਕਥਨੀ’ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ‘ਕਰਨੀ’ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਣ ਉੱਚੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਮ ਨੇਕ ਹਨ ਅਤੇ ਲੱਛਣ ਬਿਬੇਕ ਹਨ। ਜੀਵ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੰਧ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ:

ਫਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚਿ ਦਰਗਹ ਆਏ ਕੰਮਿ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 1383)

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਦੇ ਮਜ਼ੋਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਅਥਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ:

ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜੀਆਂ ਸੁਭਿ ਅਮਲਾਂ ਬਾਝਹੁ ਦੋਨੋਂ ਰੋਈ ।

ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੁਇ ਦਰਗਹ ਅੰਦਰਿ ਲਹਨਿ ਨ ਢੋਈ ।

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 33)

ਅਰਥਾਤ-ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਧਾਰਿਆ ਅਤੇ ਅਮਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ। ਦਰਅਸਲ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਉਹ ਅਮਲ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਤਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ‘ਤੇ ਉਸਰੇ, ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਉਪਜੇ। ਅੰਦਰੋਂ ਸੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਤ, ਸੰਤੋਖ, ਗਿਆਨ, ਮਿਠਾਸ, ਬਿਬੇਕ, ਨੇਕੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸੇਵਾ-ਭਾਵ, ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਤੇ ਹਲੀਮੀ ਆਦਿ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਈਰਖਾ, ਦਵੈਖ, ਨਿੰਦਾ-ਚੁਗਲੀ, ਝੂਠ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਆਦਿ ਅਜੇਹੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ

ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਭਾਵ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਜਿਨਿ ਮਿਲਿ ਮਾਰੇ ਪੰਚ ਸੂਰਬੀਰ
 ਐਸੇ ਕਉਨੁ ਬਲੀ ਰੇ ॥
 ਜਿਨਿ ਪੰਚ ਮਾਰਿ ਬਿਦਾਰਿ ਗੁਦਾਰੇ
 ਸੇ ਪੂਰਾ ਇਹ ਕਲੀ ਰੇ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 404)

ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਧਾਰਿਆ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਾਵਨ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਸਿੰਮਲ ਰੁਖੁ ਸਰਾਇਰਾ ਅਤਿ ਦੀਰਘ ਅਤਿ ਮੁਚੁ ॥
 ਓਇ ਜਿ ਆਵਹਿ ਆਸ ਕਰਿ ਜਾਹਿ ਨਿਰਾਸੈ ਕਿਤੁ ॥
 ਫਲ ਫਿਕੇ ਫੁਲ ਬਕਬਕੇ ਕੰਮਿ ਨ ਆਵਹਿ ਪਤ ॥
 ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 470)

ਅਰਥਾਤ ਉੱਚੇ-ਲੰਮੇ ਸਿੰਮਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਰਖ ਛਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਫੁੱਲ ਜਾਂ ਫਲ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ, ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਪੰਛੀ ਦੇ ਖਾਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਦਰਖਤ ਆਪਣੇ ਫਲਾਂ-ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਠੰਢੀ-ਮਿੱਠੀ ਛਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਖਿਆ-ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਜਣਹਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਦਯਾ, ਧਰਮ, ਖਿਮਾਂ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਆਦਿ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਬਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਅਲਪ ਅਹਾਰ ਸੁਲਪ ਸੀ ਨਿੰਦਰਾ ਦਯਾ ਛਿਮਾ ਤਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥
 ਸੀਲ ਸੰਤੋਖ ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਹਿਬੋ ਹੈਬੋ ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਅਤੀਤਿ ॥
 ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਹੰਕਾਰ ਲੋਭ ਹਠ ਮੋਹ ਨ ਮਨ ਸਿਉ ਲਯਾਵੈ ॥
 ਤਬ ਹੀ ਆਤਮ ਤਤ ਕੇ ਦਰਸੈ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਕਹਿ ਪਾਵੈ ॥

(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਮਕਲੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 10, ਅੰਗ 709)

ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਸਦਾਚਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਮੁਕਤ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਤੀਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਲਗਭਗ ਹਰ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਹ ਉਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਕ ਬਣਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ । ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ, ਹੈਵਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਦਾਚਾਰ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਕਰਮ ਨਾਲ, ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਚੱਕਰ ਧਾਰਨ ਅਥਵਾ ਹਠ-ਯੋਗ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਦਾ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਰਾਹ ਕੁਝ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਅਭੇਦਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਉਤੇ ਕਠਨ ਜਪ-ਤਪ ਕਰ ਰਹੇ ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਜਾਲ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣਗੇ, ਲੇਕਿਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ? ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ:

ਸਿਧ ਛਪਿ ਬੈਠੇ ਪਰਬਤੀ ਕਉਣੁ ਜਗਤਿ ਕਉ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਾ।

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 29)

ਅਰਥਾਤ-ਜੀਵ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਕੇ, ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ।

ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਕੀਰਣ ਸੋਚ ਅਤੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਪਰ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਜੀਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਜੀਵ ਉਚੇਰੇ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਦਾ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉੱਚੀਆਂ-ਸੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ 'ਪਰਮ ਸੱਤ' ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜੇਹੀ ਨਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਧਰਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੌਕਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਪੱਧਰ ਤੀਕ ਬਦਲਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ।⁹ ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਹੀ ਮੁਦਈ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ “ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਂਝ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼। ਧਰਮ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਨੀਤੀ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਝ-ਸੂਝ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੱਜਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾਉਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪਰਮੁੱਖਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅੰਤਮ ਮਨੋਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਚੈਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।”¹⁰

ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ‘ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ’ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ “ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਦਸਤੂਰ, ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਠੀਕ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਗੁੱਟ ਦਾ, ਆਤਮਾ, ਮਨ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਧਰਮ ਹੈ।”¹¹

ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ-ਵੈਦਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਥੰਮ੍ਹ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੋਝੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਿਅਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਈਸ਼ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਕੇਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮਾਂਡੂਕਿਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ‘ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ’ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਰਣਭੂਮੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕਹਿ ਕੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹਿਤ ਸ਼ਸਤਰ ਉਠਾਉਣ, ਕਿਸੇ ਫ਼ਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਗ਼ੈਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੋ ਗੁਣ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਵੈਰ ਨਾ ਕਹੂੰ ਸੰਗ ਕਰੇ, ਮਿਤ੍ਰ ਭਾਈ ਕਰੁਣਾ ਜੋ ।

ਅਹੰਕਾਰ ਮਮਤਾ ਤਜੇ, ਦੁਖ ਸੁਖ ਸਮ ਛਿਮਤਾ ਜੋ ।

ਸਦਾ ਰਹੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿਉ, ਮਨ ਰਾਖੇ ਨਿਜ ਹਾਥ । ....

ਹਰਖ ਕ੍ਰੋਧ ਦੋਊ ਤਜੇ, ਸੋ ਮੁਝ ਕੋ ਹਰ ਲੇਇ ।

ਚਾਹ ਨਾ ਕਾਹੂੰ ਕੀ ਕਰੇ, ਰਹੇ ਪੁਨੀਤ ਉਦਾਸ ।....

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਏਕ ਸੀ, ਗਹੇ ਮੋਨ ਸੰਤੋਖ ।

ਘਰ ਨਾ ਕਰੇ, ਥਿਰ ਸਤਿ ਰਹੇ, ਲਹੇ ਭਗਤ ਸੋ ਮੋਖ ।”¹²

‘ਰਾਮ ਚਰਿਤ ਮਾਨਸ’ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕਿਤਿਹਾਇ ਅਤੇ ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ, ਬਰਤ, ਸ਼ਰਧਾ, ਖਿਮਾਂ, ਦਿਆਲਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ, ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਸੀਤਲਤਾ, ਨਿਰਲੇਪਤਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਧਰਮ, ਧੀਰਜ, ਬਿਬੇਕ, ਬੈਰਾਗ ਤੇ ਤਿਆਗ ਆਦਿ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਅੰਤਮ ਪਉੜੀ ਨਿਰਵਾਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ‘ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ’ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਹੀ ਇਰਾਦਾ, ਸਹੀ ਬੋਲ ਚਾਲ, ਸਹੀ ਕਿਰਿਆ, ਸਹੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਸਹੀ ਉੱਦਮ, ਸਹੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸਹੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਰਕਰਣ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜੂਆ, ਚੋਰੀ, ਯਾਰੀ, ਸੂਦਖੋਰੀ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਹਰਾਮਖੋਰੀ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ

ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸੁਧਤਾ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਭ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾ ਜੂਨੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਤਰਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਜੂਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮੌਕਸ਼ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨ, ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਅਸੂਲਾਂ ਉਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਜੀਵ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ:

ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਭੇਟਿਐ ਪੂਰੀ ਹੋਵੈ ਜੁਗਤਿ ॥

ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 522)

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :-

1. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ, ਸ਼੍ਰੋ. ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਵੰਬਰ 1991, ਪੰਨਾ 29
2. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975, ਪੰਨਾ 21
3. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1963, ਪੰਨਾ 151
4. V.S.Apte, Sanskrit English Dictionary, Moti Lal Banarsi Dass, Delhi, 1969, page 933
5. Encyclopaedia Britannica, Vol 4, USA, 1982, page 976
6. Encyclopaedia Americana, Vol 10, USA, 1995, page 610
7. Vivekananda Complete Works, Vol 1, Advaita Ashram Calcutta, 1958, page 81
8. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਆਤਮਾ, ਸਤਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1978, ਪੰਨਾ 160
9. Gopal Singh, Sri Guru Granth Sahib (English Translation), Vol 2, Sikh University Press, New Delhi, 1978, page 2
10. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975, ਪੰਨਾ 17
11. Radhakrishnan, Eastern Religion and Western Thought, Oxford University Press, Delhi, 1988, page 353
12. ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਪਰਚੀਆਂ ਸੇਵਾ ਦਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1961, ਪੰਨਾ 94-95

VEDAS AS GREAT LITERATURE BASED ON PHILOSOPHIC THOUGHT

Kuntal Dutta, Assistant Teacher

(Singti Paschimpara Junior High School)

Purba Barddhaman, West Bengal

Email id : dkuntal5@gmail.com

ABSTRACT

India is rich for the contribution of literature from the ancient period. Various types of literature flourish from the then period for the all round development of the civilization. The Vedas are one of them. The whole topic centers round the Vedas as a valuable treasure in the history of Indian literature. From the literary point of view Vedas has immense popularity. Veda is derived from the root word of Sanskrit word 'VID', meaning knowledge. The Vedas are a large body of religious texts originating in ancient India. The Vedas believed in the concept of one God and one world. The Vedas consists of Rigveda (consisting of 1028 hymns), Yajurveda (lays down the procedure of sacrifices), Samveda (history of Indian music), Atharvaveda (deals with musical sciences)

The purpose of the study is to investigate the Vedas as great literature from philosophic point of view. Vedas are representative of the Indian society and culture and point to a unique socio – economic civilization where all are equal irrespective of status and gender. Worshipped one God whom the wise described as many. It was a religion of nature which held man central. Education must aim at self – fulfillment and provide freedom from material desires and attachment. Education must provide knowledge for creativity and pursuit of culture and civilization. According to Vedas, Education should make life worthwhile, purposeful and relevant. The major findings of the study, we can find that the Vedas are the fountain of knowledge which is based on philosophic thought.

KEYWORDS : Vedas, Education, Philosophy, Literature.

Introduction :

The Vedas, Upanishads, puranas and epics are the sources to know the ancient Indian philosophy and education. With a view to understand the philosophy of Vedas, it is necessary to understand the meaning of the word VEDA .The word Veda is derived from the Sanskrit word 'VID' .

VID means to

- To know (God, soul, nature and mind)
- To be (one with God)
- To obtain (salvation)
- To consider (various relationships)
- To tell (glories of God)
- To dwell (into the mysteries of universe)

Vedas believe in

- The concept of one God and one world
- God is one and only one (omniscient, omnipotent and ever present)
- There are three entities in this universe – God, Soul and Matter
- Ultimate aim of life is to obtain salvation (moksha) in union with God
- Actions are followed by their results. The 'Law of Karma is an important teaching of Vedas.
- This universe is formed by God.
- The theory of rebirth and immortality of soul.
- Universe is real, universal fraternity should be promoted.
- Knowledge of truth should be acquired and disseminated.
- Justice should be done to all creatures and we should live in peace and harmony.

Each Vedas was divided into further three broad sections:

Mantras

Brahmans

Aryanakas

THE VEDIC LITERATURE :

It consists of four Vedas. They are Rig veda, Sama veda, Yajur Veda, Artharva Veda.

a) Rig Veda :

- Rigveda is regarded as the sacred text of Hinduism. It has fascinated the scholars and historians due to its significance. It is a collection of ancient Indian collection of Vedic Sanskrit hymns.
- The Raigveda is further divided into ten parts known as Mandalas.
- Rigveda has a collection of 10600 verses and 1028 hymns.
- It is the oldest text in any Indo – European language.
- Its origin can be dated to 1700 BCE- 1100 BCE.
- Rigveda hymns were collected by Paila under the guidance of Vyasa
- The Rishi family of Angira has composed 35% of the hymns and a family composed around 25%
- Many verses of the Rigveda are still being used as a very significant part of Hindu prayers and rituals.
- Asper the Rigvedic hymns, the entire universe has originated from Prajapati, (the initial God can be composed to Zeus in Greek mythology) and this forms the principle basis of creation.
- The hymns are known as Suktas which are generally used in rituals.
- Indra is the chief deity (king of kingdom of heaven) cited in the hymns of Rig veda
- There is a lot of emphasis in lord Shiva but Lord Vishnu who is one of the Trimurti of Hindu Pantheon of Gods is cited as a minor deity, according to the Rig veda .
- It contains the famous Purushasukta that explains that the four varnas (castes) (Brahmana, Kshtriya, Vaishya and Shudra) were born the mouth, arms, belly and the legs of the creator .This was the origin of the caste system which is still practiced in modern Hindu society with some modifications.

Sama Veda :

- It is also called as the book of prayers or “storehouse of knowledge of chants “
- It is a mixture of poetry and verse
- It is divided into two parts : Shukla Yajurveda and Krishna Yajurveda
- The maximum number of commentaries is written on Yajur Veda
- The Sam veda consists of 1549 unique verses, taken from Rig veda , except for 75 verses which are new
- Its Samhita, or metrical portion , consists chiefly of hymns to be chanted by the Udgatar priests at the performance of ay important sacrifices in which the juice of the Soma plant is mixed with milk and other ingredients are offered to various others.
- There is no exact date when the compilation of the Sam Veda Hymns was done, nor as to who has composed it. It was deemed unnecessary in the early times when the Aryans first invaded India, but was required for guidance and use after their expansion and settlement in their new homes.

b. Yajur Veda :

- The Vedic collection of sacrificial prayers used by the Adhvaryu priest. It reflects the Vedic sacrifice in its ritual character and full scope.
- The Yajur Veda prescribes the procedures to be adopted at the time of performing different sacrifices.
- The Yajur Veda has two major divisions: the Black Yajur Veda (Krishna) existing in four versions and the white Veda (shukla) existing in two versions. The term “black“ implies “ the un – arranged collection “ of verses in contrast to the “ white “ which implies the well arranged and clear “ Yajurveda”.

c. Atharva Veda :

- It is the; knowledge storehouse of atharva as, the procedures for everyday life.”
- It was a late addition to the Vedas in later Vedic age .
- The Atharva Veda is composed in Vedic Sanskrit and has 730 hymns with about 6000 mantras which have been divided into 320 books.

The Vedangas : Vedangas are sort of help books to pronounce and understand correctly the words contained in the Vedas .

- i. Shiksha (science of phonetics)
- ii. Chandas or metres
- iii. Vyakarna
- iv. Nirukta or Etymology
- v. Jyotish or astronomy
- vi. Kalpa or rituals

The Upvedas : There are four upvedas each deal with four subjects viz

- i. Ayurveda (deals with medicine)
- ii. Dhanurveda (Military science)
- iii. Gandharvavea (Music)
- iv. Shilpaveda (Architecture and Arts)

Brahamana Granthas : They provide supplementary matter. Brahamana Granth are written in prose and composed by Rishis and Acharayas. Some of known Brahma granths are Satpath Brahaman, Gopath Brahman, Sam Brahmana, Aitareya Brahmana etc. The Satpath Brahaman is a voluminous prosework and provides valuable information about the Geography, History, Philosophy and Rituals etc of vedic age .

PHILOSOPHICAL IDEAS IN VEDIC LITERATURE: We can focus the vedic literature from the view point of metaphysics, epistemology and a theory of ethics.

METAPHYSICS: Vedic thought is meta – physical to the core .Its important feature is the recognition of one single principle running through the whole of existence, the unity of all and being. The primal source of the universe and the ultimate reality is Brahman. Reality is one and it is spiritual and not matter and it

is Brahman. Brahman is Nirguna and Nirakara, has no attributes and is absolute and eternal. Brahman is ultimate, unconditioned and absolute reality. Brahman is inner self of man and is its inmost essence. Atman and Brahman is one and the same. Brahman is one without a second from the paramarthika or transcendental standpoint. Realization of the spiritual oneness of the Brahman and the atman is the highest goal of life.

From the question of the relationship between God and the World, there emerged two major traditions within Vedanta namely theistic (Dvaita – dual) and the non – theistic (Advaita – non – dual). The theistic traditions took the cosmic (saprpanca) view of the nature of the Absolute whereas the non – theistic tradition of Advaita took the acosmic (nisprapanaca) view of its nature. The cosmic view implies that God is an Extra- cosmic agent who created the world. The acosmic tradition believes that God is essentially immanent in the world or that the world is not independent creation of God but only a manifestation of the ultimate Absolute reality. Both theist and non – theist traditions consider the realization of this truth in one's own experience as the supreme goal of human existence

EPISTEMOLOGY: Epistemology deals with origin, sources and locus of knowledge. Indian philosophy and its various schools of thought identify the following sources of knowledge. Sources of valid knowledge are called Pramanas. There are six Pramanas of valid knowledge. They are : Pratyaksha (Perceptions), Anumana (inference), Upamana (Comparison), Arthapatti (postulation), Anupalabdhi (Non – appreciation) and Sabda (Testimony)

Pratyaksa (perception) is the first and the prime source of knowledge. Direct knowledge that is caused by the contact of a sense organ (indriya) with its object is Pratyaksa knowledge (perpetual knowledge).

Anumana (inference) is the indirect way of inferring from known premises. This source goes beyond perpetual knowledge

Through reasoning it explores the unseen with the help of perceived facts.

Upamana (comparison) is the indirect way of ascertaining the relationship of similarity between objects. It is the process by which knowledge of Ram's

similarity to Shyam is gained from the perception of Shyam 's similarity to Ram which has been perceived elsewhere. **Sabda** refers to verbal testimony.

Anupalabdhi (non – appreciation) is the means through which the knowledge of non- existence of a thing is appended by its non – perception. Postulation is also taken as Pramana. The Vedic tradition recognizes six source of knowledge, it holds that knowledge of ultimate reality is possible only through Sabda, that is, testimony of the Vedas. This spiritual knowledge is absolute, eternal and a priori; no empirical proof is required to establish its truthfulness. It is knowledge acquired through revelation.

AXIOLOGY: The ideal of life according to Indian thought comprises the values of unselfishness, service, insight into the ultimate nature of the universe and abiding enlightenment exemplified in the Jivanmukhi ideal. In order to explain what constitutes the right way of living or the good life Indian philosophical systems makes use of the concept of purusharthas. Purushartha is based on the realization that desires constitute the source of human action. Purusharthas literally means 'what men live for. Arranged in a hierarchy there are four purusharthas: artha)(wealth), kama (physical well being), dharma (righteousness) and moksha (spiritual freedom).

AIMS OF EDUCATION DURING VEDIC PERIOD AGE:

1. **Citta – Vtitti i- Nirodh** : Education must aim at self – fulfillment and provide freedom from material desires and attachment i.e. salvation, Moksa .
2. **Education of Mind:** Education must provide knowledge for creativity and pursuit of culture and civilization.
3. **Make living worthy** : Education should make life worthwhile, purposeful and relevant
4. **Tamso – ma – Jyotirgamaya** : Knowledge should dispel doubts, dogmas and darkness.
5. **Religion centred** : Religion dominated every aspect of life all national, personal, social and educative procedures and practices, hence education should be wedded to religion.

6. **Individual – centred** : Education was for individual which was its chief – concern. Education should therefore aim at overall development of an individual.
7. **Natured – Oriented**: The centres of education were located from the populated and crowded areas, more in natural and sylvan surroundings. Education should make one with nature.

Education system:

Primary: Education was first provided at home then a ceremony (vidya Arambha Sanskar) before beginning education was performed. Education period was upto age of five years.

Child was made to pronounce vedic mantras, knowledge of sandhis (collective rules), elementary grammar, elementary arithmetic.

After primary education children were sent to Gurukulas and ashramas for higher education.

Higher education:

Entry age varied between 8 to 12 for different varnas and completed by the 25 the year of age .Upanayan ceremony was performed to enable the child to enter into studentship.

Curriculum: According to Kathoupanishad, the subjects fell into two categories:

Para- vidya or spiritual learning

Apara – vidya or worldly learning

Para – vidya :

Into this study fell the essential study of 4 vedas.

They are vedangas, Upanishads, puranas, Pitrya (rules for sacrifices for ancestors), vakovakya b (logic), Ekayana (ethics), Devavidya (etymology), Brahavidya, sense of peace, humanity, universal brotherhood etc.

Apara- vidya :

This included subjects like History, Ayurveda, Economics, Astrology, Physics, Zoology, Chemistry, Science, Kalpaidya, the Rashi (science of numbers), Bhutvidya (science of Demons).

Vedic literature emphasized on self-sufficiency also. In addition with Intellectual part of education, students got the scope of knowledge of agricultural

science, veterinary science, sericulture and other vocations of life. Gandhiji's concept of Basic education or Craft centred education based on the Life – long education or Continuing education of Vedic Literature.

METHODS OF TEACHING:

Two methods of teachings were being practiced during vedic period. The first was Maukhik (oral) and Second was based on chintan (thinking or reflection), .In oral method students were to memorize the mantras (vedic hymns) and Richayas (verses of Rigveda).

The process of education passed through three stages of comprehension i.e. Shravan (Hearing), Manan (meditation) and Nidhi- dhyasan (realization sand experience).

Methods of teaching were based on apprenticeship and were psychologically sound. Teaching followed some strategies such as simple to complex, activity and skill oriented procedures. Questions – Answer and illustration, self – study (Swandhyaya) was considered more important .

DISCIPLINE ACCORDING TO VEDIC LITERATURE :

- Rules for conduct of both teachers and pupils were listed down
- Rules for respect due from pupils to teachers were framed.
- Rigid rules were laid for conduct of pupils
- Code of dresses were observed
- Observation of Brahmacharya or celibacy was compulsory for all pupils.

GURU AND GURUKULAS:

In the Vedic period, education was used to take place at teacher's home. The oral transmission of verses within the homes marks the beginning of ancient Indian education. The home was the centre of education for centuries. The important educational institutions of the period were: Gurukula, Parishad (Academy) and Sammelan (Conference).

Guru (the Vedic teacher) and the Gurukula (home /family of the guru) represent the most important educational ideals of the ancient Indian educational system. The guru was a spiritual receptor ; a deity incarnate without whose grace salvation was out of question.

The Gurukula was an institution where the teacher and the students lived together in common quest for spiritual bliss. It underscored the deeper values underlying teacher – pupil relationship. In fact, the teacher was considered as the spiritual parent of the disciple. To learn the sacred knowledge, the students had to submit themselves completely to the teacher. The disciples were required to fetch fuel, tend the fire, beg and tend cattle alongside their spiritual quest. The Guru or Acharya was respected as a god by the students as well as the society. Even the king did not enjoy so much respect as the teacher enjoyed.

Conclusion :

Dr. Radhakrishnan has rightly said, **“A civilization is not built of bricks, steel and machinery, it is built with men, their quality and character”**. So the true aim of education is to develop in the body and in soul all the beauty and all perfection of which they are capable. The Vedic system of education was aimed at molding the young pupils into individuals capable of living a perfect and full life – based on the principles of Dharma. Vedic students were taught to respect their elders, namely father, mother, teachers, guests.

The basic aim of ancient education was installing into the minds, of people a spirit of being pious and religious for glory of God and good for man.

In this study I try to highlight the basic features of Vedic literature based on philosophic view point. There are significant relations between philosophy and literature. I can conclude with the quotation of RIGVEDA :

“When there is harmony between the mind, heart and resolution .Then nothing is impossible” which is the most notable teachings of Vedic Literature and this is the basic philosophy for the all round development of the civilization.

REFERENCES:

- i. Bhakti Bhusan Bhakta : *History of Indian Education* “.
- ii. Dr.A.S. Alterker : *Education in ancient India*
- iii. Chatterjee, C. (1957) *Vedanta education*. Lucknow : Gauranga Cultural Research Institute
- iv. Hiriyanna, M(1949).*The essential of Indian Philosophy*.London : George Allen and Unwin .
- v. Mitra , VAeda (1964).*Education in ancient India* . New Delhi : Arya Book Depot.
- vi. www.neostencil.com
- vii. [www.josh- com.cdn.a.mpprojet.org](http://www.josh-com.cdn.a.mpprojet.org).
- viii . www.ignou.ac.in

RELEVANCE OF BUDDHIST PHILOSOPHY AND ITS IMPACT ON THE MODERN WORLD

Dr. Ashwani Kumar

Assistant professor

Department of Buddhist Studies,

University of Jammu - 180006.

E-mail Id- ashwanikumaryouthactive@gmail.com

INTRODUCTION

Asia is land of saints and Rishis Siddhartha Goutam was also one of them who universally Known as Sākya Muni or Tathagata who discover new way of life based on logic and practical aspects. Fortunately Asia was continent where the Siddhartha Goutam brought a revolution in the society. The Buddha's (the Enlightened or Awakened one) spread message of love, compassion, Peace, Non- Violence, Equality and high Moral to the entire mankind. The Buddha's new way of life left a deep impact on the mind of spiritual unrests and intellectual confusion. The history of Buddhism dates back to the sixth century BCE. Siddhartha Gautama was born in about 563 BCE. Siddharth Gautama was born in ancient India near Lumbini which is now in situated in Nepal. Siddharth meticulous belongs to Sakya- Kshatriya having family lineage 'Gautama'.¹

In the 6th century BCE, various Rishis and Munins were practicing the wrong interpretation of the Dharma (religion). During this period of time when the cruelty, degeneration and unrighteousness spreading everywhere like a fire, therefore the Buddha came in the form of a savior of Humanity or as a great social reformer by renouncing his household life and has gone to search for Truth (Truth of Suffering and its Remedy). He came to be called "*the Buddha*," which means "*Awakened One*". In the remaining years of his life, the Buddha traveled and delivers different discourses to diverse people of the entire world.

LIFE OF SIDDHARTH GOUTAM

King Suddhodana was the father of Siddhārth Gautama who belongs to Shākya clan. His mother Queen Mahamāyā, died only after seven days of his birth, the queen told to his sister Mahāprajāpati that loved my little prince very much and brought him up as your own child and her step mother accepted her agreement. When Prince Siddhārth was a few days old, a holy man named *Asita* predicted *“if the Prince decides to stay with you and becomes a king he will be the greatest king in History, but if he decides not to become a king his future even greater”*. He will become a great saint and show the path of love and compassion to the mankind. Moreover, he also said he will rule over the heart of entire world. King Suddhodana keeps away the prince from all kind of suffered people even though he threw all the diseased, old age and physically handicapped people outside his Palace.ⁱⁱ At the age of 16 years he was married to his beautiful cousin Yashodra and gave a birth to a son, named Rahula. The first 29 years of prince life were passed with little experience of the world in the midst of pleasures and plenty.

THE FOUR SIGNIFICANT EVENTS IN THE LIFE OF THE BUDDHA

One day Siddhartha was sitting in the palace and thinking about the reality of outside world So he thought I should go outside the palace to see the beauty of the world. Therefore on the next day Siddhartha Gautama told his charioteer to go outside the palace to know the beauty of the capital. As he gone some steps outside the palace Gautama saw a weak and lean man and shocked and ask to his charioteer why this man body structure is looking different and his charioteer replied he is very week may be he is hungry or thirsty . Few days later he saw a man lying ill on the way side. Later he again went out and saw a large body of a dead man carrying by some men and crying in his surroundings again Goutam ask about this incident from his charioteer and he replied that he has left this world permanently and he cannot came back to his home that is why his family members and his relative are crying loudly. Goutam was completely shocked and ask his charioteer will we also leave this world one day he said yes. He then one more time came out and saw a monk passing by in yellow clothes walking by peaceful, clam and gentle never looking. He loathed the first three sights but took a deep interest in the ascetic. In the meanwhile the charioteer explained the

Gautama that the ascetic was one who had released from fear of suffering, death and renounced the world. These four incidents left deep impression on the mind of Siddhārth and he himself made a strong commitment to search the Truth i.e the cause of suffering and its solution.

RENUNCIATION OF SIDDHARTHA GOUTAM

So far renunciation is concerned that, in the midnight when darkness had descended upon the world, Siddhārth Goutam thought that the time has come to leave. He ordered his charioteer Channa to saddle the horse *Kanthaka*. He left his palace very carefully and after crossing river *Anomā*, he shaved his hair, and beard and handing over his garments, ornaments to Channa with instructions that go back to palace and tell about myself to my parents. Then Gautama wear the simple yellow robe provided by an ascetic and started to led a life of voluntary poverty and then he began his mission for enlightenment. ⁱⁱⁱ

SEARCH OF SIDDHARTH GAUTAMA

In the beginning Siddhartha Gautama went to a teacher *Alāra Kalama* and after that he went to another teacher named *Udaraka Rāmaputra*. Both of these two teachers taught to Siddhārth, whatever they have and he learned all that but, his thirst for enlightenment remains still questionable for him. Therefore he left and reached at Bodh Gayā and there he met five other ascetics named *Kondanna*, *Bhaddiya*, *Vappa*, *Mahānāma* and *Assaji* who too request to Siddhārtha to join your company to find release from suffering through physical discipline-enduring pain, holding their breath, fasting nearly to starvation. Yet Siddhartha was still unsatisfied and thought this is not right path to attain enlightenment and he had grasped pleasure's opposite pain and self-mortification. Now Siddhartha chose Middle Way between those two extremes. One morning, a girl named Sujāta offered to Gautama a bowl of rice milk, and said to him: 'May you be successful in obtaining your wishes!' his companions saw this event and considered that Siddhartha has given up the undertaking and discarded him. ^{iv}

ENLIGHTENMENT OF SIDDHARTHA GAUTAMA

Siddhartha Gautama sat under the Bodhi tree and settled into deep meditation. He had adopted all existing religious paths to reach the goal where there is no

suffering; but he had not been successful, disappointed and disgusted, he gave up the path of salvation. He sat seven weeks under the Bodhi tree passed the whole day in thought and meditation. During meditation the attempt of Gautama's mind came to be mythologized as a great quarrel with Mara a demon whose name means "destruction". At last, Māra declared the hold of enlightenment rightfully belonged to him. Mara's monstrous soldiers cried out together, "I am his witness!" Mara challenged Siddhartha-*who will speak for you?* At that time Siddhārtha accomplished out his right hand to touch the earth and the earth itself roared, "I bear you witness!" after listening it Māra disappeared. At last as the morning star rose in the sky the light suddenly looms upon him, he found true path to Nirvāna Siddhārtha Gautama realized enlightenment and became a Buddha.^v

FIRST DISCOURSE OF THE BUDDHA

According to Buddhist tradition it seems that in the year 528 BCE, after having obtained final enlightenment under the Bodhi tree in Bodh Gaya, the Buddha proceeded to Vāranāsi (Benares), where Buddha went to the Isipatana, gave his first sermon in Deer Park (Sarnāth) first of all he found five ascetics those who were his former companions in the practice of asceticism. Then Buddha gave his first sermon to these five ascetics, the Buddha set "the wheel of the Dharma" (the Buddhist Doctrine) into motion^{vi}, that includes Four Noble Truths, Doctrine of Dependent origination, Eight fold Path, Doctrine of Karma etc. This sermon has been known as the '**Dhammacakkappavattana Sutta**' in others wheel of law. Buddha preferred to prescribe a path of practice through which people can understand enlightenment for themselves, instead of teaching doctrines about enlightenment.^{vii}

MAHĀPARINIRVĀNA

The Buddha attained "Mahāparinirvāna" in the abandoned jungles of Kushinagar. Just before Buddha died, he told his followers that there after the Dharama (Teachings) would be their leader. Last Words of Buddha vigorously moved and educated until his death at age 80 years.^{viii} The following were last words of Buddha to his followers: "*Now, monks I have nothing more to tell you but that all that is composed is liable to decay! Strive aftersalvation energetically*"^{ix}. The

Buddha Passed away like human beings. In his earliest desire to seek the ultimate truth he sought to conquer disease, old age and death. He convinced one and all that he had attained enlightenment and ultimate become a “Tathagata”^x. The “Mahāparinirvāna” of the Buddha took place on the full moon day of Vaiśākha (May) as did his birth and enlightenment^{xi}. Stupas were erected over the *sacred ashes of Buddha* and these in course of time became places of pilgrimage as faith for all.

UNDERSTAND BASIC TEACHINGS OF BUDDHA:

By understanding and practicing the Buddha’s teaching one can make his or her life free from suffering and problems. The Buddha says we suffer due to our own ignorance and incomplete knowledge that is the main reason of our problems. The method for eliminating ignorance is to understand the Four Noble truths that are the base of Buddhism.

The Four Noble Truths

1. *Dukkham Ariyasaccham* (truth of suffering):-The first noble truth, suffering (Pali: *dukkha*; Sanskrit:*duhkha*), the Buddha identified suffering in many forms like birth, aging, sickness, death, encountering the unpleasant, separation from the pleasant, and not gaining what one desires are the main reason of sufferings.
2. *Dukkhasamudhaya Ariyasaccham* (truth of the cause of suffering):- The second noble truth is the origin or cause of suffering, which the Buddha associated with craving or attachment. In other Buddhist texts pointed that the causes of suffering arises due to negative actions (e.g., killing, stealing, and lying) and the negative mental states that motivate negative thoughts e.g., desire, hatred, and ignorance.
3. *Dukkhanirodham Ariyasaccham*(truth of the end of suffering):- The third noble truth is the cessation of suffering.
4. *Dukkhanirodhagāminī patipadā Ariyasaccham* (truth of the path that frees us from suffering):- The final truth is the path (Pali: *magga*; Sanskrit: *marga*) that leads to cessation of suffering. It is the path to end suffering which known as the Noble Eight Fold Path (Middle path).^{xii}

The Middle Path or Attagiko Maggo

The Buddha gave his first sermon at the Deer Park, 'Turning of the Dhamma Wheel'. He chose the symbol of the wheel with eight spokes to represent the Noble Eight Fold Path "Katamañ ca bhikkhava dukkha-nirodhagāmini-patipada ariya-saccaṃ" Ayam eva Ariyo Attagiko Maggo, seyyathīdam,

1. Sammā Ditthi (Right View),
2. Sammā Samkappo (Right Determination)
3. Sammā Vācā (Right Speech)
4. Sammā Kammanto (Right Action)
5. Sammā Ājīvo (Right Livelihood)
6. Sammā Vāyāmo (Right Effort)
7. Sammā Sati (Right Mindfulness),
8. Sammā Samadhi (Right Concentration)^{xiii}

This path combines in itself the three stages of Buddhist Morality namely

- a) *Sila* (Conduct) Right Speech, Right Action, Right Livelihood.
- b) *Samādhi* (Concentration) Right Effort, Right Mindfulness, Right concentration.
- c) *Pañña* (wisdom) Right View, Right Determination.^{xiv}

The Eight Fold Path is the best of all paths, the four noble truths are the best of all truths, and the passionless nibbana is the best of Dhammas and the seer the best of men.

***Panchsila*' or 'Five Precepts**

The Buddha The Buddha propagates the most famous and popular teaching that we find in Buddhist literature namely '*Panchsila*' or 'Five Precepts', which help us to overcome these unethical and immoral situation from the entire world. The Buddhist ethics mainly concerned with the principles and practices that help one to act in a ways that help rather than harm. These precepts are not commandants, but 'principles' of training, which are undertaken freely and need to be put into practice with intelligence and sensitivity. These are as under:

1. *Pānatipāta veramāni sikkhapādam samādiyami*

I undertake the precept to refrain from destroying living creature.

It teaches us to abstinence from destruction of life. We should not kill any living being. This precept corresponds to the Ahimsa or Non- injury of the Hindu Tradition. It is mentioned that sacrifice was a common practice during the days of the Buddha. The sheep, goats, horse and oxen were killed in abundance. Buddha never told in his life to destroy the live of any beings. He taught in his whole life to develop kindness and love towards all the creatures.

2. Adinnādāna veramāni sikkhāpadarṇ samādiyārṇi

I undertake the precept to refrain from taking that which is not given.

It teaches us to abstinence from taking what is not given there are various kinds of stealing or theft in our normal experience of life in its wide sense stealing will include not only the theft of material objects, but that of immaterial object also. Pick pocketing, burglary, robbery, swindling, blackmail etc. are not the only form of theft. There are hundred number of forms also, for example infringements of other's rights, unasked interference in other' business. We should not take anything which is not given by the owner of the thing. One should respect the rights of ownership to thing that belongs to others.

3. Kāmesu micchācāra veramāni sikkhāpadam samādiyārṇi

I undertake the precept to refrain from sexual misconduct

It teaches us to abstinence from sexual misconduct. We should keep distant from false conduct with regards to sensual pleasures. A right Buddhist is happy with his own wife and does not cast hunger eyes on the wives of other men. Buddha has told his disciples to look upon women as our own mothers, sister, or daughters according to their respective age. This is the great virtue develop by the disciples of the Buddha after his Mahāparīnibbāna or death and still majority of the monks follows these principle and keeping Buddhism alive.

4. Musāvāda micchacara veramāni sikkhāpadarṇ samādiyārṇi

I undertake the precept to refrain from incorrect speech

It teaches us abstinence from speaking falsely. Abstention from telling lie is the key to Buddhist ethics. One should speak the truth and nothing but the truth. No one speak falsely to another. We should also try to avoid all sorts of untruth. This is the Buddha caution against falsehood. Buddhism as religion of truth and has no room for untruth. It demand absolute truth, absolute purity. Truth is the final

end of Buddhism, as a science it is the final standard of Buddhist morality. We sought to be absolutely true in thought, speech and action. Truth speaking is the power and those who always speak the truth remain free from all suffering and problem.

5. *Suramerayamajja pamadatthana veramani sikkhāpadarṇ samādiyārṇi*

I undertake the precept to refrain from intoxicating drinks and drugs which lead to carelessness.

It teaches us to abstinence from taking intoxicant liquors. This is usually expressed as the abstinence from drinking alcohol, maddening liquors, which are the roots of torpidity. This means that taking any intoxicant liquor is the cause of torpidity or sluggishness. It causes mental sluggishness and relaxation as well as physical torpidity. Buddhist recommends us to be constantly vigilant; it teaches us to concentrate our mind as a means of culture and to avoid such intoxicants in our live^{xv}.

NEED OF UNDERSTANDING FOUR BRAHMAVIHARAS

- Metta (Friendliness or Universal Love) - *Metta* (Pāli) is kindness toward all beings, without discrimination, that is free of selfish attachment.
- Karuna (Compassion) - *Karuna* refers to active sympathy and gentle affection, a willingness to bear the pain of others, and possibly pity.
- *Mudita* (joy)
- *Upekkha* (equanimity)

These all are considered as four immeasurable virtues that every human being has to cultivate in themselves. By followings these four virtues we can imagine peace and harmony in this cosmic we have a solid example that how the Buddha imbued the robber Angulimāla's mind with mettā and the robber was converted into a spiritual wayfarer^{xvi}.

SIGNIFICANT FEATURES OF BUDDHISM:

Buddhism is a Philosophy of truth as much as it is a path of goodness and purity. It teaches us not to commit any evil and to do well. It teaches us not to tell a lie but cling to the truth. Truth is the supreme goal and it is regarded as a highly valuable virtue from the Buddhist point of view. Buddha declares: the true nature

has been revealed to me, which amount to saying that he comes to know things as they really are:

1. Buddhism is a scientific religion; as the medical science do not state without any strong practical evidence similarly Buddhism too, do not believe in any dogma.
2. The only and only purpose of the Buddha's dhamma is to distribute the fruit of pleasure and happiness to the whole world and make peaceful environment.
3. It talks about equality and justice.
4. The Buddha rejected the caste system which was traditionally based on birth and gave importance to the good character of man and said he /she can become a Brahmin or noble man through their positive karma.
5. Buddha gave equal status to women as the men have.
6. Buddha stopped the animal sacrifices on the name of God. "Once he said to the king that if the sacrifices of lamb help you to go to heaven, sacrificing a man will help you better; so sacrificing me". The king was astonished. Really Buddha eradicate this blind faith which was prevailing in the society, still it is prevailing but If we think deeply that can the sacrifices of an animal can reduce our bad karma ? We will find the answer of this question is no. On the basis of our action we get the result and this is the universal law. These are the unique features of Buddhism which make it differ from other philosophies.

CONCLUSION:

In the essence, the Buddha has great contribution to this world and taught the lesson of love compassion and humanity. In the modern days people are mostly engaged in earning power status, wealth and all materialistic things that is impermanent and it is happening due to our lack of knowledge or ignorance and that is the root cause of suffering so, there is need to understand the Four Noble truths deeply and purpose of our life on this planet. The Buddha has shown us a right path to attain enlightenment therefore it is important to establish such types of environment where everybody live like friendliness, compassionately, joyfully etc. Though more than 2500 years have gone since the passing away of the

Buddha, his message of wisdom and love still exists in its purity and awakening the entire world.

Reference

1. Shastri Manmatha Nath, The History of Buddhism (Together with the Life and Teaching of Buddha), Aryan Books International, New Delhi, 1996, p. 1.
2. Kingar Naresh, Buddha - His Life and Teaching, Sahni Publication, Delhi, 2012, p. 7- 13
3. J N & P N Ganhar, Buddhism in Kashmir and Ladakh, P.N Ganhar, New Delhi, 1956, pp.2-3. Kingar Naresh, OP. Cit., pp. 28-33.
4. Kingar Naresh, OP. Cit., pp. 36-39.
5. Barbara O'Brien, <http://buddhism.about.com/od/lifeofthebuddha/a/buddhalife.htm>
6. Verdu Alfonso, Early Buddhist Philosophy in the Light of the Four Noble Truths, Motilal Manarsidass, Delhi, 1985, p.1.
7. Shastri Manmatha Nath, OP. Cit., pp. 41-44.
8. Verdu Alfonso OP. Cit., p176.
9. P.V Bapat, (ed.), 2500 years of Buddhism, Ministry of I&B, Govt. of India, Delhi Publications Division, 1975, p.29.
10. Dr. S. S. Narain, Buddhist Social and Moral Education, Parimal Publication, Delhi, 2011, p.2
11. Sastri Swami Dwarikadas, The MahāvaggaPāli, Buddha Bharati, Varanasi, 1998, p.15.
12. Kingar Naresh, OP. Cit., p. 62.
13. Sastri Swami Dwarikadas, OP. Cit., p.18. Verdu Alfonso OP. Cit.,p. 129. Kingar Naresh, OP. Cit., pp. 63-64.
14. Dr. Sharma Suraj Narain, OP. Cit., pp. 117-18.
15. M.N. Pathak, Op., Cit, pp. 27-28.
16. P.V Bapat, (ed.), OP. Cit., p. 33.

A REVIEW OF SIKH RELIGION AND SIKHS

Harbhajan Singh Sapra

M.A. Sikh Studies

harbhajansinghsapra@gmail.com

Sikhism is the youngest and the latest religion among world religions.

Sikhism is not a passive spectator. It advocates active participation in the process of human evolution to a super saintly human being. Sikh Dharma is the evolution of simple, saintly life essentials of Ten Sikh Gurus who dedicated their entire life to the well fare of humanity without distinction of colour, cast and creed.

The Ten Sikh Gurus are :-

GURTA GADI PERIOD. LIFE SPAN

1. Guru Nanak Dev Ji 1469 - 1539 AD 1469 - 1539 AD
2. Guru Angad Dev Ji 1539 - 1552 AD 1504 - 1552 AD
3. Guru Amar Das Ji 1552 - 1574 AD 1479 - 1574 AD
4. Guru Ram Das Ji 1574 - 1581 AD 1534 - 1581 AD
5. Guru Arjan Dev Ji 1581 - 1606 AD 1563 - 1606 AD
6. Guru Hargobind Ji 1606 - 1644 AD 1595 - 1644 AD
7. Guru Har Rai Ji 1644 - 1661 AD 1630 - 1661 AD
8. Guru Har Krishan Ji 1661 - 1664 AD 1656 - 1664 AD
9. Guru Teg Bahadur Ji 1664 - 1675 AD 1621- 1675 AD
10. Guru Gobind Singh Ji 1675 - 1707 AD 1666 - 1708 AD

The term Guru when applied to Guru Nanak and his nine successors means spiritual enlightener. The Sikh Gurus never claimed to be incarnation of God.

The Sikh Gurus were ordinary human beings and did never claimed to posses super powers. They were always treated with great reverence.

People turned to them for guidance because of their wisdom & moral piety.

Guru Nanak ji preached his new gospel in dharmshals, which were different, as here his followers gathered to listen to his discourses on the New Faith.

Through these institutions of sangat (people assembled for meditation) and pangat (line of devotees seated on floor for free meals from community kitchen) were originally established at these centres.

The Gurdwaras emerged as a new edifice on the Indian religious scene in the seventeenth century. Gurdwara became an indestructible symbol of Sikh

Faith with indefinable feeling in millions of Sikhs everywhere. As well as alongings to hear recitation from Guru Granth Sahib Ji and Shabad recitation (Hymns) soulfully rendered accompanied by musical instruments.

The founders of Sikh Faith from first Guru Nanak Dev Ji to tenth master Guru Gobind Singh Ji, have taught the entire living society to :-

“RECITE THE NAME OF ONE GOD AND LOVE THE ENTIRE HUMANITY”

and“WORK TO EARN HONESTLY AND SHARE SPARE EARNING WITH NEEDY”

All Sikhs feel pleasure and pride to be part of the world community.

In the entire world, Sikh Faith and its followers are known for their selfless service to the humanity. Whatever may be the reason, whatever may be the cause, whatever may be the circumstances, a Sikh will find time to serve.

Fifth Guru Arjan Dev Ji collected the hymns of his predecessors, hymns of like minded Hindu and Muslim Saints and compiled a Granth - named Pothis Sahib which was installed in Golden temple in the year 1604. Baba Budha Ji was appointed the first high priest and Shri Guru Arjan Dev Ji himself sat on the floor below the seat of Pothis Sahib and recited hymns. The Granth - Pothis Sahib was compiled again by Guru Gobind Singh ji by including hymns of 9th Guru Teg Bahadur Sahib Ji and this compilation of 1430 pages was renamed as Shri Guru Granth Sahib Ji. Shri Guru Gobind Singh Ji ordained to His Sikhs in 1708 “Recognised and adopt Shri Guru Granth Sahib ji as the living guru for all times to come.” Consider the Guru Granth as representing the Guru Body. Those who wish to meet Guru can find the way in the hymns of Guru Granth Sahib Ji.

Extreme humility is the dominant tone of all Sikh Guru's Hymns. Through out in comparison to God and even others, they speak of themselves as the lowest of the low, servants of humanity and messengers of God. Those who have unflinching faith in the hymns of Shri Guru Granth Sahib Ji are known as Sikhs (Sikh's literal meaning is a learner throughout his age).Guru Gobind Singh Ji revealed the concept of Panj Piaray (Five Beloveds)and Khalsa through baptising ceremony (of Khanday Bata Di Pahul) in a congregation of 80000 Sikh faith followers, in Anandpur Sahib in 1699. Guru Gobind Singh Ji Himself got baptised from the Five Beloved Sikhs -Panj Piaray and set an un-imaginable relationship of Teacher and Student."Guru himself is a teacher and Guru himself is a student." All rolled in One.

Tenth master renamed the Sikh men as SINGH and Sikh lady as KAUR.

Thus Guru Gobind Singh Ji innovated a new society named Khalsa Panth. Sikhs are known by their turban which is part of their daily dress code and persona. In times gone by, only noble men or Kings could wear a turban. Tenth master blessed the Sikhs with turban which means that every Turbaned Sikh is a king.

Guru Gobind Singh Ji also ordained his Sikhs to carry five essentials, named as Panj Kakars :-

1. Kesh i.e unshorn hair considered as the blessings of the creator. The hair on the entire body should never be separated from itself so as to live with nature. This is why Sikhs respect their hair.
2. Kanga i.e a comb of wood - to enable to twice comb the hair on the head daily, to keep them clean and tidy. plus also to keep the skin of the scalp healthy.
3. Kara i.e a steel bracelet to wear on the right side of fore arm. This essential is a motivation for a brave and fearless attitude.
4. Kachahara is an under garment tailored in a specific design which helps in maintaining personal hygiene and high moral character.
5. Fifth insignia of the Sikhs is Siri Sahib-Kirpan (sword) which is to be part of daily dress of a baptised Sikh (all the time). This Kirpan (sword) is for self defence against any individual attack of bodily harm or character assassination or deceit and humiliation.

Guru Gobind Singh Ji instructed that the Kirpan (sword) should be put to use only for self defence but should not leave the sheath for any malicious purpose or for personal gain.

Kirpan (sword) is also used in touching the Karah Prashad (Sacred - Halwa) after final prayer on closing ceremony of a function in the presence of Shri Guru Granth Sahib ji, before distributing it in the august gathering. Thus started the doctrine of the Guru Granth, Guru Panth and Saint Soldier which held up to the presence of the Guru in the world of today. Sikhism essentially is a religion of the way, i.e. something which must be believed and experienced, rather than something which must be intellectually grasped and declared.

Some points of interest (unparalleled) are described here :-

Religion, which recognises One God for human race and its daily prayer wishes well for all humanity around the world - Sarbat Da Bhalla.

Religion, which gives due importance to the women in human life and advocates equal rights (much before any religion or society could think of) Religion, which started Langar Pratha (Free meal from community kitchen) so that no one remains hungry.

Religion, which is true well wisher and care taker of poor people.

Religion, whose worship place i.e. Gurdwaras are open always to all humanity without distinction of colour, creed, caste faith and belief -with no strings attached of donation except no shoes and covered head.

Religion, whose master gave such distinct identity to Sikhs that they stand out as a unique personality among other human gatherings of any crowd.

Religion, which gives optimistic hope of salvation by divine grace and teaches to remain thankful to God in all circumstances as His Will Prevails.

Religion, where institution of martyrdom is an integral part of the system enunciated by Guru Nanak. The lead in the matter was given by the Fifth Guru - Guru Arjan Dev Ji who was tortured to death (for compiling and installing Granth of Sikh Faith at Golden temple) by the Mughal rulers.

Religion, from which Ninth Guru sacrifices his life for Kashmiri Pandits who came in distress for help from Sikh Guru to save their religion, from the tyranny of forced conversion to Islam by Mughal Rulers of that time.

Religion, which has no system of conversion. Call of Guru Nanak to those who want to join Sikh Faith “ Should you seek to engage in the game of love, step in my street with thy head placed on your palm.” Volunteer yourself.

Sikhism offers many points of attraction, many sublime doctrines of universal interest, many moral and spiritual values, for which Sikhs and their faith is admired all over the world. The aesthetic beauty, the poetry, the music which forms the back ground of profound spiritual and mystical experience of Sikh Gurus, recorded in their own authentic canonised work are remarkable. Sikhs follow diligently the ordained principals and rituals of their Gurus to become a good human being. They work hard with honesty and dedication.

They recite the name of God - Wahe Guru (God is Great) every moment. Sikhs always help the needy and live a life of satisfaction (Chardi Kalla) with thanks, as all happenings are Blessings of God in good or bad times.

SOME QUOTES BY NATIONAL and INTERNATIONAL PERSONALITIES

Swami Vivekanand expresses his view on Guru Nanak :-

Guru Nanak was born in the sacred land of India. He gave a message of love and peace to the whole world and preached the same throughout his teachings. He was full of affections for every one and his arms were always outstretched as if to embrace the whole world. There was no difference between a Hindu and Muslim for him. He was a common Guru to all.

Dr. B. R. Ambedkar - the writer of Indian Constitution said :-

Sikh religion is a spiritual home, for those who desire to attain peace with respect.

Late S. Radhakrishnan, past President of India expresses :-

Guru Nanak tells us, “ keep no feeling of enmity for any one. God is contained in every bosom. Forgiveness is love at its highest power. Where there is forgiveness, there is God himself.”

William Warbert a High British official praises the Sikh thought :-

The feeling of “ No one is my enemy, and no one is a stranger. I get along with every one (Sri Guru Granth Sahib Ji Page 1299) has been infused in the heart of Sikhs by their Guru.”

Acharya Rajneesh also known as Osho replies question by a reporter :-

Sikhs are the beautiful people - perhaps in the whole world. The only community you can rely upon in our country, is community of the Sikhs.

Most trust worthy, reliable, not cunning, simple people, courageous, and unafraid of any thing.

Historian Falcon in his book (Hand Book) writes :-

Sikh remain the same under all circumstances. He is strong, intelligent, and sober by nature. He is a highly diligent, dauntless and wise human being. He is not bothered of getting beaten. Without getting bound in the chains of casteism, he has a loving attitude towards all.

Dorothy Field Writer (The Religion of Sikhs) pays her tribute :-

Pure Sikhism is far above dependence on Hindu rituals and is capable of a distinct position as world religion, so long as Sikhs maintain their distinctiveness. If judged from pragmatic standpoint which is a favourite point of view in some quarters, IT WOULD RANK ALMOST FIRST IN THE WORLD. No other religion can it be said that it has made a nation in so short a time.

Qazi Nur Mohammad, an official reporter of General Abdali reports :-

The valour of Sikh soldiers and their courage are undisputedly outstanding. What is extremely significant about the Sikhs is their conduct towards vanquished - for, the Sikh soldiers neither loot, nor fire upon or attack the fleeing soldiers (enemy). In fact the self discipline and ethical level of the victorious Sikh soldiers have not been achieved even in the modern times.

General Bardwood (world war) relates his confidence in Sikh Ethos :-

I will not be worried or reluctant to leave my wife and young daughter under protection of any Sikh soldier (If the situation demands in peace or in war).

H.L Bradshaw American Writer and Historian comments :-

This religion (Sikhism) is in proximity with science, that is why this religion would be the last resort for the future generations.

Sri Ravi Shankar “ Art Of Living Guru “ fame recommends :-

The Shri Guru Granth Sahib Ji should be taught to children, not only in the country (India) but also across the world.

Pandit Madan Mohan Malvia addressing the Hindu community said :-

Each Hindu family should covert at least one child into a Singh, who cantake care of this world which is our family.

Milton Friedman (Nobel Laureate) extolls various aspects of Sikhs :-

He says that Sikhs not only fill the hunger of India but keep a watch overIndia. They have also played a major role in securing India's freedom.According to him, If India comes solely under the authority of the Sikhs,then the problems of degeneration and poverty will be solved. The fearof any foreign invasion will cease to exist.

Bertrand Russel (Philosopher & Mathematician) explains his vision :-

If some lucky men survive the onslaught of the third world war of atomic and hydrogen bombs, then the Sikh religion will be the only means of guiding them.

Reference

1. Swami Vivekanand The Complete Works of Swami Vivekanand. Vol.111 Page 366
2. Dr. Sarvepalli Radhakrishan"Sacred writing of the Sikhs, UNESCO publication
3. Ms. Dorothy Fields, The Religion of the Sikhs
4. William Riddel Bard wood From Gurmat Parkash - AmritsaFeb1997
5. Book of Baru Sahib publication Sikh faith an epitome of Inter-Faith.
6. Book of excellence of Sikhs by Sarup Singh Azag
7. Google Search
8. Website of S.G.P.C
9. Sikhsangot.Com
10. Sikhnet.Com
11. Sikh morq.com
12. Fateh.sikhnet.com
13. Sikh philosophy.net

SURVIVAL AND RESILIENCE: CHAOTIC STATE OF HUMAN BEINGS IN CORMAC MCCARTHY'S THE ROAD

Dr. Neelam Bardwaj

Assistant Professor

P.G. Dept. of English

S.C.D. Govt. College

Ludhiana, Punjab, India

email: neelambhardwaj25@gmail.com

ABSTRACT

Once considered a foundation of knowledge, man was reconceived as a construct of science and technology, religion and history, cultural structure and political fashioning. Once hailed as the horizon of existence and thought, the human being became a self-doubting, mystery lacking all existential certainty other than its own death. Although humanism is not necessarily an optimistic, progressive doctrine which can take on diverse forms, it does presume that humans have some unique significance and power to affect their environment. In these contexts, *The Road* by McCarthy gestures towards future patterns of thought and modes of being which go beyond humanism.

Key Words: Post-Humanism, Speciesism, Transcultural, Chaotic State, Survival, Resilience

The post-human discourse is an ongoing process of different standpoints and movements, which has flourished as a result of the contemporary attempt to redefine the human condition. Post-humanism, transhumanism, anti-humanism and the post-humanities offer significant ways to rethink possible existential outcomes.

Transhumanism offers an extremely rich discussion on the effect of innovative and logical advancements in the development of the human species; and still it holds a humanistic and human-driven point of view which debilitates its viewpoint: it is a 'mankind in addition to development whose point is to hoist the human condition. On the contrary, speciesism has become an integral part of the post-humanist approach, formulated on a post-anthropocentric and post-

humanistic episteme, based on decentralized and non-hierarchical modes. Despite the fact that post-humanism researches the domains of science and innovation, it doesn't remember them as its principle pivot of reflection, nor does it restrict itself to their specialized undertakings, however it grows its appearance to the advances of presence.

Post-humanism seems appropriate to investigate the geological time of the anthropocene. As the anthropocene marks the extent of the impact of human activities on a planetary level, the post-human focuses on decentering the human from the primary focus of the discourse. In tune with anti-humanism, post-humanism stresses the urgency for humans to become aware of their actions pertaining to an ecosystem which, when damaged negatively, affects the human condition as well. In spite of the fact that post-humanism examines the domains of science and innovation, it doesn't remember them as its primary pivot of reflection, nor does it restrict itself to their specialized undertakings, however it extends its appearance to the advancements of presence. The manner in which the people occupy this planet, what they eat, how they act, what relations they engage, makes the organization of who and what they are: it's anything but a bodiless organization. In this expanded horizon, it becomes clear that any types of essentialism, reductionism or intrinsic biases are limiting factors in approaching such multidimensional networks that exceed political, social and biological human realms.

Post-humanism keeps a basic and deconstructive viewpoint educated by the affirmation of the past, while setting extensive and generative viewpoint to continue and support options for the present and for the prospects. Inside the current philosophical climate, post-humanism offers a one of a kind harmony between organization, memory and creative mind, intending to accomplish consonant inheritances in the developing environment of interconnected presence. In these contexts, The Road gestures towards future patterns of thought and modes of being which go beyond humanism. Interpretations of the eschatological significance of human beings have always underwritten visions of apocalypse. In the result of two World Wars humanism has become a slandered thought, while progress bears a resemblance to a dictator negligence for

contrast. Once considered a foundation of knowledge, man was reconceived as a construct of science and technology, religion and history, cultural structure and political fashioning. Once hailed as the horizon of existence and thought, the human being became a self-doubting, mystery lacking all existential certainty other than its own death. Although humanism is not necessarily an optimistic, progressive doctrine which can take on diverse forms, it does presume that humans have some unique significance and power to affect their environment.

The Road (2006), Cormac McCarthy's famous novel, describes the bleak journey of a father and son across a post-apocalyptic American landscape. The germ seed of The Road came to his mind in 2003 when he was on a visit to El Paso, Texas. McCarthy imagined how the city would glance in the future. McCarthy devoted this novel to John. The tale has met with extraordinary basic achievement, including a Pulitzer Prize and the James Tait Black Memorial Prize. Numerous critics and researchers consider The Road as probably the best work - if not his Masterpiece. Most of his readers agree that The Road is a deeply moving, if also deeply disturbing, work of unparalleled literary genius that transcends any discussion of genre.

McCarthy, both directly (through explicit references) and indirectly (through allusive motifs) invokes the specter of historical events, like the dawn of the nuclear age responsible for overturning the belief in human progress. In The Road, all people groups and animals have been exposed to a holocaust, remains are undeniably more normal than living creatures and the debris of an all-devouring fire debases apparently the sum of the earth. The remnant of whatever reduced the landscape to a wasteland permeates every inch of the novel's setting. ringing to mind the aftermath of an atomic blast and the ashes of bodies consumed in the Nazi concentration camps, this theme suggests verifiable functions that subverted the adequacy of humanism and progress by apparently degrading the poise of human life, devaluing the intensity of human explanation and diminishing the possibilities for what's to come. The father and son flee from sanctuary to sanctuary taking on the characteristics of concentration camp inmates themselves.

McCarthy was seventy years of age when he initially started to conceptualize the dystopian universe of *The Road*, and the dad of a five-year-old kid, John Francis, to whom the novel is committed. Despite the fact that his wellbeing was (fortunately still is) accounted for to be acceptable, it is irrefutable that the one who composed this novel is one who can see the end before him. There may not be an inauspicious, telling, tubercular hack to illuminate us that the base portion of the hourglass is almost full, however obviously McCarthy's viewpoint while making *The Road* was profoundly connected to a man with a more exhaustive handle of the limit of life than somebody a large portion of his age.

Since the time the World War II, the dangers of atomic war and industrialized destruction have shaken humanism to its center, drastically changing originations of end times. All that these past and projected calamities reveal is the transience of life, the depth of human cruelty and the apathy of existence. Making a lie of progress, nuclear war indicts science for pushing our species to the brink of suicide and dismisses progressive attempts to social improvement. By turning seemingly every technological, bureaucratic and philosophical development of Western civilization towards one purpose—the annihilation of all lives deemed unworthy of life—disgraces the humanistic philosophy.

In *The Road*, the entire human world is diminished to soot, apparently past restoration. When the father and son explore a town, they find no people. Nuclear war, genocide and disaster have reduced life to ash, depriving it of individuality and agency. The fact that the novel's narrator does not reveal any of the characters' names draws attention towards the post-apocalyptic loss of human individuality. The adumbration of day light alludes to the dimming of hope that follows humanism's death by atomic fire. All paradigms collapse. The man cannot remember the names of objects; he forgets the appearance of all hues save shades of gray and cannot recall what bygone foods looked and tasted like. Human inventions have become purposeless, valueless; expensive electronic equipment now unfunctional; electrical appliances and tools are scattered by the side of the road. The discarding of tools is particularly significant because for a

long time the use of tools was regarded as what separates humanity from animals. By making apparatuses and human manifestations repetitive, the universe of *The Road* appears to void all that once made people remarkable.

The man frequently turns to creature illustrations in his discourse and contemplations. Like tamed animals reared to bite the dust, they appear to be unequipped for changing their everyday environments, ready to do minimal more with their lives than kill time before butcher. McCarthy utilizes a creature comparison to outline the inauspicious work of human presence in the dystopian world while, portraying the dreary advancement of the pair upon the road, he writes: "They went on. Treading the dead world under like rats on a wheel" (McCarthy 14).

This fear, that in the absence of any meaning or destiny the human life span will become a mere drudgery, as tedious and directionless as a rodent running in a wheel, runs throughout the text. In a constant state of anxiety, laboring to satisfy basic needs for food, water and shelter and fleeing from perceived threats, the protagonists, in many ways, become like haunted animals. In the father's view all other humans appear similarly inflected by animalistic behavior. He detects reptilian calculations in the eyes of a road agent, the first human being other than the boy that he had spoken to in more than a year. The man regards his interlocutor as a beast whose gaunt, conniving appearance gives the impression of an animal inside a skull looking out the eye holes. Unable to reason in any manner other than reptilian, instinctual drive for self preservation, survivors of the catastrophe have lost something long thought to be distinctly human: the ability to respond ethically to others. Though the animalization of humans is a common trope in McCarthy's fiction, it is the fate of characters who cross the fragile boundary separating the civilized from the uncivilized in *The Road* that takes on a particular urgency. When there is no boundary to delineate the civilized and uncivilized, no humanistic philosophy to grant homo-sapiens a purpose, can anyone be fully human?

A tension can be observed in McCarthy's fiction – a tension between the world he imagines and the words he uses to represent it. Noting that McCarthy invariably employs a highly stylized, manmade literary practice to illustrate

environments indifferent to human concerns and customs, critics contend that his novels embody a stalemate between humanist discourse and post-humanist idea. One place we can detect this stalemate is in the plethora of adjectives that McCarthy uses to portray the novels' drab, monochromatic setting: "granitic" (McCarthy 3), "gun metal" (McCarthy 6), "charcoal sketches" (McCarthy 8) etc. Public solidarity is missing and the humans are alienated from each other by technology and corporate culture; citizens are politically detached and self-interested, preferring personal profit over collective benefits.

The Road moves the reader along an appalling excursion to the atomic winter of dystopian America. Following an anonymous dad and child through the fiercest and most hopeless of scenes, the protagonists energetically watch as the two fight incomprehensible chances in their basic mission for endurance. In as reasonable a setting as conceivable McCarthy looks at the physical as well as the mental results of disturbance. His is where the planet breakdowns, yet civic establishments too; discourse, composing, oral stories, recollections and dreams deteriorate and rot as do practically all enunciations and portrayals of language. Incidentally, the lavishness of McCarthy's exposition swells as the words and semantic features of this post-holocaustic earth evaporate. Despite the fact that the impetus of the cataclysm is rarely explicitly named, one can gather that it is for sure the result of an atomic war. The text does describe "a long shear of light and then a series of low concussions" (McCarthy 51) which give rise to a "dull rose glow" (McCarthy 52) that lend credence to this idea. In this setting, a residue cloud encompassing the Northern Hemisphere has delivered the cycle of photosynthesis invalid, executing practically all palatable vegetation. As a direct result, almost all animal life is also destroyed and many humans, in their desperate struggle for life, have resorted to enslaving and cannibalizing one another.

McCarthy has used the scientific theory about long term consequences of nuclear war to create his own dystopic narrative. What is depicted in The Road isn't only the annihilation of an animal types or a planet; he depicts the human arranged insight of the death of civilization. Fragmented sentences that mirror the

process of sensory perception are scattered through the text and evoke the fractured status humankind has found itself in, contributing to the ominous mood:

In the morning they went on. Desolate country. A boar-hide nailed to a barn door. Ratty. Wisp of a tail. Inside the barn three bodies hanging from the rafters, dried and dusty among the wan slats of light. (McCarthy 17)

The lack of names, apostrophes and quotation marks in the text also provokes an eerie sense of displacement. The primary heroes are referred to just as 'the man' and 'the boy'. Even the old photograph of his dead wife is eventually left behind. The boy's flute— a magnificent figure of speech for sound, excellence and language – likewise moves unremorsefully discarded. As father and son abandon all but the most essential – food, water, clothing and gasoline, so does McCarthy do away with punctuation marks.

What is also rather interesting is McCarthy's use of the word 'okay' in their dialogue. The word occurs an impressive one hundred and eight times and ends a total of thirty-two conversations and most of the times it is a pleading call for existential reassurance:

Can we wait a while?
Okay. But it's getting dark.
I know.
Okay...
There's no one here...
Okay.
Are you still scared?
Yes.
We're okay.
Okay. (McCarthy 204)

The two reaffirm their status as the heroes, the ones who don't eat individuals, in this way keeping up their ethical honesty and accordingly their mankind:

We wouldn't ever eat anybody would we?
No. Of course not.

No matter what.

No. No matter what.

Because we're the good guys.

Yes.

Okay. (McCarthy 128-129)

As opposed to the moderate discourse where words like alright flounder in their part as transports of complex implications and feelings, McCarthy makes new words in his clear passages: neologisms and kennings are spotted all through, framed out of the need to show the tremendous, dreary stunning disarray that subsumes the duo. This embodies the new lyricism that emerges from a fallen and forlorn world. Much as the father uses the fragments of old epoch to create new post-humanistic tools for survival, new words and meanings are also carved out of the old. This is all in an ironic service of the portrayal of a world where words die. This is best represented in the child's own relationship with language. At the very onset of the novel, the boy is very enthusiastic for a conversation while the father is taking all pains in order to teach the son English alphabet. The two offer exercises, discussions, recollections and dreams and regardless of the self-destruction of the kid's mom or maybe as a result of it, they build up a nearby and private bond. However, as time progress we see the boy retreat from speech. Whereas previously the child clamored for the father's tales, which persistently and consistently reaffirmed their moral status as the good guys who don't cannibalize, he ultimately rejects his father's stories as untrue:

Do you want me to tell you a story?

No.

Why Not?

Those stories are not true.

They don't have to be true. They're stories.

Yes. But in the stories we are always helping people and we don't help people. (McCarthy 268)

It is clear that their past merry and encouraging talk has continuously fallen into a deadness of solidified quiet. The kid attempts to go inside himself since he is continually keeping himself reserved from stories. In any case, the

profundity of language isn't just made show in the kid's repugnance for words. Associatively, different instances of proficiency and phonetics break separated. Tropes of this phenomenological breakdown abound. Any time the duo discovers a book or a library it is always within a context of destruction. The library, as it appears in its ruin, was essentially a space of expectation. Dying words become the un-mourned victims of the apocalypse. All books in this novel are swollen and shapeless, water-damaged and faded, found, glanced at and without exception tossed away. They are ignored and dismissed as useless artifacts from a bygone era. Words have faltered and language has failed in this post-humanist culture where the self-deceptive centrality of the human is laid bare with the collapse of human culture:

The names of things slowly following those things into oblivion. Colours, the names of birds. Things to eat. Finally, the names of things once believed to be true. More fragile than he would have thought. How much was already gone? The sacred idiom shorn of its referents and so of its reality.
(McCarthy 74-75)

Finitude and death are also emphasized as key constituents of post-humanism. The specter of death is present throughout the text; the father, who takes his son across a ravaged landscape, near devoid of animal or plant life, realizes that he is dying. He has one bullet in his gun, which the boy is instructed to take his life with if cannibals attack them. The post-human condition urges us to contemplate who and what we really are currently turning out to be. Contingent upon how we pick, our post-human age will be possibly one that speaks to the humanistic age in an all the more mechanically refreshed way or one where an equal, responsive and mindful connection is in progress among people and the remainder of the world.

The Road adequately derails the long held perception of the human being as occupying a natural and eternal place at the very centre of things. The very machinery that humanity distinguished itself from and the belief in a unique essence are all but blatantly questioned in this post-humanist work. In the humanist record, individuals are outstanding, independent and set over the world

that lies at their feet. As opposed to this, McCarthy presents a humankind without humanism; an animal types without reason, respect and fate. He considers how the impacts of and on the contemporary techno-culture and bio-innovation power through a reconsidering of the upright natures and characters of the human. It is humanism, not the human in the entirety of its typified and prosthetic intricacy that is abandoned in post-humanist idea.

Works Cited:

1. Badmington, Neil. *Post-humanism: Alien Chic and the Other Within*. Routledge, 2004.
2. Braidotti, Rosi. *The Posthuman*. Polity Press, 2013.
3. Garrard, Greg. *Ecocriticism*. Routledge, 2004.
4. Herbrechter, Stefan. *Post-humanism: A Critical Introduction*. Bloomsbury, 2013.
5. McCarthy, Cormac. *The Road*. Vintage International, 2006.
6. Wolfe, Cary. *What is Post-humanism?* University of Minnesota Press, 2010.

HISTORICAL AND CULTURAL INHERITANCE OF THE STRING INSTRUMENTS OF TODAY'S PUNJAB

Dr. Jagdev Kumar

Assistant Professor

Department of Music (Instrumental)

Government Mohindra College, Patiala

Email-jagdevmjg@gmail.com

(+91 98551-28897, +91 82890-64312)

ABSTRACT

Both History and Culture are the integral part of our society. Historical analysis of the string instruments means literary and textual studies of the string instruments and cultural inheritance means the storage analysis of our teaching learning process. Here, the researcher will focus on the '*Historical and Cultural inheritance of the String Instruments of today's Punjab*'. The area of the musical instruments has been classified into four main categories like **String, Percussion, Wind and Metallic instruments**. But here, the historical and cultural perspectives of the string instruments of the present Punjab will be evaluated. String instruments represent very large group of musical instruments with different shapes, sizes, volumes, tonal quality and such tonal qualities are used by *Neuro-Surgeon as a musical therapy, teachers used for musical education, composures and instrumentalists composed various composition for earning money*. It is studied that the string instruments used today's has been exceeded the musical necessity in the Punjabi culture and heritage. The popularity of certain string instruments encourages people for learning and to play such instruments individually as a solo performance and with Gurbani Keertan. In the Sikh Guru's period, these string instruments are known as **Rabab, Saranda, Taus, Sarangi, Dilruba and Issraaj** touched the height of glory and maintain their relevance in Gurmat musical activities. But slowly and gradually, the existence of the above instruments disappeared. **During the period of Maharaja Ranjit Singh's, these String instruments become popular again**. In the beginning of 19th century, the eminent personality late Yamla **Jatt** had popularized

the String Instrument 'Tumbi' but *after the terrorist events during the late 1980s, they threatened the existence of Punjabi folk music and the string instruments that accompanied this genre. With several notable artists being killed and major festivals being cancelled there was not a space for string instrumental music to exist.* The boom of technology also threatened live performance of the instrumentalists but the string instrumental music & folk music by creating a new genre of music known as Punjabi Pop, which mixed electronic and string instrumental music. The popularity of the following String Instrumental Music is declining in the present period. In this paper such string instruments-*EKTARA, RABAB, SARANDA, SARANGI, TAUS, DILRUBA, ISRAAJ AND TUMBI will be examined.* We can listen the tonal qualities of above string instruments only in Gurudawars's during Keertan time or the solo performance during youth festival times. But today's the existence of String Instrument like ***Acoustic Guitar is increasing in the present Punjab.*** The Deponent would analysis the meanings, definitions, historical perspectives, problems, objectives, hypothesis, findings, suggestions, implications and future perspectives of the present study and the endnotes through the analysis of such keywords.

Keywords- Historical and cultural sources, medieval studies of the String instruments, impact of modernization and Psycho-analysis.

INTRODUCTION:

NANAK DUKHIYA SABB SANSAR¹

According to Guru Nanak Dev Ji, every human being is unhappy, only the one who remember God or Supernatural power at all the time feel happy. Life is a beautiful gift of Nature and the importance of Musical sound is integral. Life is empty and meaningless without the existence of music. Music is a divine source of energy. On behalf of this, it connects individual energy into cosmic energy. With this power of Instrumental Music, we can help the society (the patient of dementia, schizophrenia, Alzheimer and mental disorder patients) and form a connected world. String Instruments of Punjab has the capacity to improve ourselves everyday and its capacity to perceive, to understand and to manage our own emotions as well as others like,

- ▶ Self awareness means 'to know what we feel'.
- ▶ Self management means 'ability to develop discipline and self control'.
- ▶ Social relationship means 'ability to understand the emotional makeup of other people and to treat them according to their emotional reactions'.
- ▶ Relationship management means 'ability to create networks and find common grounds.
- ▶ String instrumental Music bonds between the peoples and other cultures. In this study, researcher will explore the benefits of the sound quality of the string instruments of present Punjab.

MEANINGS AND DEFINITIONS& HISTORICAL PERSPECTIVES OF THE PUNJAB’S CULTURE

The importance of meaning and definitions in the literary and textual studies of any historical events and cultural activities are integral. This paper would like to elaborate the implications, meanings, definitions, historical perspectives and tonal qualities of the selected instruments like **EKTARA, RABAB, SARANDA, SARANGI, TAUS, DILRUBA, ISRAAJ, TUMBI and ACOUSTIC GUITARS**. Cultural Heritage is an expression of the ways of living developed by a community and passed on from generation to generation, including customs, practices, places, objects, artistic expressions and values. Cultural Heritage is often expressed as either Intangible or Tangible Cultural Heritage (ICOMOS, 2002).¹As part of human activity Cultural Heritage produces tangible representations of the value systems, beliefs, traditions and lifestyles. As an essential part of culture as a whole, it contains the visible and tangible traces form antiquity to the recent past.

Generally the community describes the “cultural heritage” such as historic, artistic, scientific and traditional. These definitions often coincide with the attribution of “value” and “identity”. Many answers about what could “cultural heritage” are explained as a set together with their specific value, such as landscape and architecture of high artistic value and historic materials of scientific value. In contrast, it is not possible to rely on this generality of definitions. The reality shows that the definition of value of “cultural heritage” changes in relation to the person, culture, geography, social and economic

conditions.¹In relation to the person, the standpoint of value of “cultural heritage” is different according to each category, such as ruins, works of art, historic cities and gardens, and it is shown that one category simultaneously holds many of such values. Here, the researcher would like to focus on the historical analysis of the string instruments of today’s Punjab and Punjabi Cultural inheritance.

Punjabi culture is an evident from Punjabi philosophy, poetry, spirituality, education, artistry, music, food, and architecture. Similar migrations by or invasions into the Punjab, in the past many centuries, were by the Aryans, Dravidians, Scythians, Portuguese, Spaniards, Armenians, Alexander the Great which reached as far as the Beas River in the Punjab, Mongols Arabs, Persians, Afghans, Turko-Persians (Mughals) and then during the Sikh Guru’s period- Bhai Mardana ji popularized the Rabab, Guru Arjan Dev ji designed the Saranda, Guru Hargobind ji popularized the Sarangi instrument with '**Dhadh Gayan Shallies**' and Taus instrument invented by himself but after doing a little bit modification in the Taus instrument Dilruba instrument popularized by tenth Guru Gobind Singh Ji. After Sikh Guru’s period Maharaja Ranjit singh also appointed 52 raggies and dhadhi in his Darbar and such lists also published by Khalsa Tract Society in 1892 by SGPC and its documentary work with reference is available in the **Bhasha Vibhag** Library at Patiala. But on 31st of December 1600 AD as East India Company or the Europeans (British) came to Punjab for various economic reasons of their own and its fertile agricultural lands. These immigrants influenced the people of Punjab and, in turn, were influenced by the prevailing culture of the Punjab.**Yamla Jatt (1914-1991)** and popularized the “**Tumbi**” **string instrument**. But slowly and gradually, this instrument also disappeared but we can see the performance of such instrument during Folk Heritage Programm organized by **NZCC (North Zone Culture Centre), Patiala** or even in the youth festival folk instrument performance day. After 1980c Acoustic guitar has become world wise popular not in the whole world but also touching the psyche of the youngster or young generation of today’s Punjab.

PROBLEMS OF THE STUDIES:

1. Historical and Cultural inheritance of string instruments of today’s Punjab.

2. Try to examine the importance of the tonal qualities above such mentioned string instruments.
3. Tuning techniques
4. Merits and demerits of the such above string instruments
5. Lists of an artists in the Punjab past and present,

HYPOTHESIS OF THE PRESENT PAPER:

1. The whole data will be critically examined through the historical and cultural manuscripts.
2. Archeological survey of the renowned archives.
3. Personal, direct and indirect interviews of the above string instrumentalists.

ANALYSIS AND FINDINGS THE STRING INSTRUMENTS:

1) TANPURA/TAMBURA:

The *tanpura* is a long-necked plucked string instrument of India and it is a unique instrument and it a plays neither for melody nor rhythm but it provides a kind of resonance resulting in a drone (called "*jawari*") that is absolutely crucial to Indian classical music because it is this harmonic drone which acts as a back-drop and support for the soloist, whether a vocalist or instrumentalist, as well as providing a continuous references. This instrument is played in the **Central Asia, Iran, Middle-East, Greece, Turkey and East Africa.**

It has four strings that produce a continuous loop of sound, usually the notes called *SA* and *PA* (the first and the fifth notes of the scale). This instrument is quite independent from the rhythm being played or sung by the soloist.

Every single tanpura string produces its own unique and cascading range of harmonics while at the same time building up a specific resonance. For this reason, although it is only an accompanying instrument, main soloists or maestros can spend a great deal of time and take a lot of trouble over tuning the tanpura to create the exact, delicately nuanced tonal shade to suit their own requirements according to the raag they are going to be singing or playing.

Tanpuras can be of different sizes and pitches. There are larger ones called "males", smaller ones called "females" (mainly for vocalists), and yet another smaller version which is usually used in the accompaniment of other

string instruments like sitar or sarod. There are three main styles of tanpura with most North Indian musicians preferring the Miraj style, which is usually between three to five feet in length.

The Tanjore style of tanpura is favoured by Karnatik or South Indian musicians. It is roughly the same size as the Miraj variety but has a slightly different shape and style of decoration.

A third variety known as “Tanpuri” is usually used for the accompaniment of smaller scale string instruments. Generally tuned to a higher octave, the Tanpuri style of tanpura is considered ideal for the accompaniment of sitar, sarod and sarangi.

Nowadays it has become fairly common to see “electronic” tanpuras, in the shape of an easily portable “tuning box” in place of the real thing, while the even more portable mobile phone applications but many maestros feel that this kind of digital aping of the rich rainbow of sounds that a manual tanpura has to offer, threatens to diminish the tuning ability of less experienced musicians.

2) EKTARA:

This is a traditional South Asian String instrument and popular in Bangladesh, India and Pakistan. The popularity of this instrument is available in the Boul Music from Bengal. The resemblance of this instrument is with famous Folk Instrument of **Punjab’s “Tumbi”**. The tonal quality of this instrument is spiritual and mostly out of Punjab, this instrument is played with keertan and in the temples and sadhus used to play this instrument during Bhajan Bandgi.

3) RABAB:

Rabab is known as the ***lion of all the string instruments*** and this instrument came into existence from the seventh century. According to Sikhism, Bhai Mardana ji, the great maestro of Rabab accompanied this instrument with Guru Nanak Dev ji. Later Namdharis carried this tradition during shabad keertan. The tonal quality of the string instrument attached the individual energy into cosmic energy. This instrument has three melodic strings tuned in the fourth, two or three drone string and fifteen sympathetic strings.

4) SARANDA:

The saranda is a very famous string instrument during Guru Arjan Dev Ji (1563-1606) period and during keertan time, this instrument has become as an integral part of Shabad keertan. In North India, the saranda was a staple instrument of the Sikh gurus and their followers, particularly during the 16th and 17th Centuries when it was the main melodic accompaniment for Sikh devotional music. **According to Jamila Saddiqi**, Saranda string instrument is played by the accompaniment to the folk songs of numerous **North India, Pakistani and Rajasthan**. It is also widespread in the folk music of India's **north-eastern provinces, especially Assam and Tripura. In Baluchistan, Saranda is known as Saruz and in Sindh, Saranda string instrument also known as Surando.**¹ The left-hand technique for playing the Saranda is identical to the way a sarangi is played, with the strings being fingered and stopped by the nails or cuticles with the right hand using a bow known as "gaz". The bow is made of a bent piece of wood strung with horse tail hair. The tone of the instrument is determined by the tautness of these hair-strings in the bow, tighter ones giving a higher pitch with loosely strung ones resulting in a lower pitch. Some folk musicians also tie a string of ghungroo (small bells, like those used on the ankles by dancers) either to their hand or to end of the bow itself. The number of strings on a *saranda* can also vary greatly but it is usual to see it with three or four strings which are played with a bow of which one string, referred to as *baj tar* (playing string) serves as the main string with the others being used to produce a drone. There are often additional sympathetic strings which vibrate to create a fuller sound texture.

5) SARANGI:

The *Sarangi's* fortunes were waning by the start of the 20th Century, with the ending of royal patronage for classical music necessitating more long-distance travel for musicians with the more portable harmonium becoming the preferred choice for vocal accompaniment. The relative lack of portability was not the only drawback. Unlike the harmonium, the *sarangi* is also an extremely fragile instrument inclined to go out of tune at the slightest disturbance in surrounding noise or lighting levels. It is quite normal for a performer to have to re-tune the instrument a few times, even in the middle of a performance.

The *sarangi*'s strong association with *kathak* (a North Indian classical dance style) also took its toll when that dance itself fell into disrepute, notably during the period of British rule with its exponents being referred to as “nautch girls”. This was further compounded by the fact that the *sarangi* was by far the most ideal melodic accompaniment for the light-classical song-styles (such as *thumri* and *dadra*) which formed the bulk of the courtesans’ repertoire. But, by the later part of the century, the sarangi began to emerge as a fully-fledged and highly regarded solo instrument, due mainly to two of its most outstanding exponents. In this solo phase, after having accompanied the greatest vocalists for several generations, the *sarangi* repertoire was almost entirely modelled on the *khayal* repertoire (a highly ornamented classical vocal style) of which *sarangi* players – more than any other instrumental accompanists – usually have a great in-depth knowledge. The following lists are showing the present existence of the renowned maestro of Sarangi Vadan are as under:-
 Bundu Khan (1880-1955), Sabir Khan (Sarangi) (b. 1978), Sabri Khan (1927-2015), Suhail Yusuf Khan (b. 1988), Sultan Khan (1940-2011), Ramesh Mishra (1948-2017), Harsh Narayan (b. 1985), Ram Narayan (b. 1927), Manonmani (b. 0000), Mamman Khan (d. 1940), Ustad Gulab Khan, Ustad Mehboob Khan, Ramchandra Mishra (d. 2019), Bapu Lal Shishodiya (1934-), Nicolas Magriel, Kamal Sabri, Vidya Sahai Mishra (d. 2019), Prabhu Sahai Mishra (d. 2006), Bhagwan Das Mishra (d. 2011), Pandit Santosh Mishra (Sarangi) (1956-2019)^[1], Baccha Lal Mishra (1933-2004), Ustad Liaqat Ali Khan (Sarangi)

6) TAUS:

The **Taus** is a bowed string instrument from the north Indian region of Punjab. The **taus** was invented by Guru Hargobind, the sixth Guru of the Sikhs.¹ The Taus was later modified into the lighter Dilruba by Guru Gobind Singh. It has a peacock body and neck with 20 heavy metal frets. The neck consists of a long wooden rack with 28-30 strings and is played with a bow. The Dilruba originates from the **taus** and is the creation of the 10th Sikh Guru, Guru Gobind Singh.¹ The Dilruba was designed to be a compact

version of the Taus, making it more convenient for the Sikh army to carry on horseback. The Esraj is a modern variant of the Dilruba.

7) **DILRUBA:**

The **Dilruba** is a bowed musical instrument from India. It is slightly larger than an Esraj and has a larger and square resonance box. It was popularised in the west in the 1960s. The structure of the Dilruba has a medium sized Sitar-like neck with 20 heavy metal frets. This neck holds on a long wooden rack of 12-15 sympathetic strings. The Dilruba has four main strings which are bowed. All strings are metal. The soundboard is a stretched piece of goatskin similar to what is found on a Sarangi. The instrument can be rested between the knees while the player kneels, or more commonly rested on the knee of the player while sitting, with the neck leaning on the left shoulder. It is played with a bow with the other hand moving along the strings above the frets. The player may slide the note up or down to achieve the portamento (slide from one fret to another fret, or meend, characteristic of Indian music).

8) **ISRAAJ:**

Esraj is an Indian stringed instrument found in two forms throughout the Indian subcontinent. It is a relatively recent instrument, being only about 300 years old. It is found in North India, primarily Punjab, where it is used in Sikh music and Hindustani classical compositions and in West Bengal. The esraj is a modern variant of the *dilruba*, differing slightly in structure.

By the 1980s, the instrument was nearly extinct. However, with the rising influence of the "Gurmat Sangeet" movement, the instrument has been once again attracting attention. Rabindranath Tagore made this instrument mandatory for all the students of sangeet bhavana of Shantiniketan¹. Esraj is the main accompanying instrument for rabindra sangeet in Shantiniketan. Esraj is the modern variant of Dilruba.

According to the folklore, Esraj was created by Ishwari Raj, a musician who lived in Gayadam. The dilruba and its variant, the esraj, have a similar yet distinct construction style, with each having a medium-sized sitar-like neck with 20 heavy metal frets. This neck carries a long wooden rack of 12–15 sympathetic strings, known as the taraf strings, and 2-3 jawari strings. The dilruba has more

sympathetic strings and a differently shaped body than the esraj, Esraj has four main strings while Dilruba has 6 both which are bowed. All strings are metal. The soundboard is a stretched piece of goatskin similar to what is found on a sarangi. Occasionally, the instrument has a gourd affixed to the top for balance or for tone enhancement. There are two variants of esrajs played in shantiniketan; the traditional one, and the modern model developed by Pt. Ranadhir Roy. This version is longer, with a wider fingerboard, and with an additional, diminutive "jawari" bridge near the peghead for the three drone strings.. The newer model has a larger body, which is perforated in back, plus it has an open-backed, removable "tumba" behind the peghead. An instrument maker of Kolkata, named Dulal Patra worked to develop the newer model of Esraj as per Ranadhir Roy's instructions. The instrument can be rested between the knees while the player kneels, or more commonly rested on the knee of the player while sitting, or also on the floor just in front of the player, with the neck leaning on the left shoulder. Only the esraj players of Shantiniketan, keep the esraj erect by resting it on their lap. It is played with a bow (known as a "gaz"), with the other hand moving along the strings over the frets. The player may slide the note up or down to achieve the portamento, or *meend*. The Esraj can imitate the "gamak" of vocal music and by using the middle finger one can create "krintan". Pt. Ranadhir Roy used sitarbaz, sarodbaz and esrajbaz in his compositions.

9) TUMBI:

The **tumbi** or **toombi** also called a **tumba** or **toomba**, is a traditional musical instrument from the Punjab region of the northern Indian subcontinent. The high pitched, single string plucking instrument is associated with folk music of Punjab and presently very popular in Western Bhangra music. The tumbi was popularized in the modern era by the Punjabi folksinger **Lal Chand Yamla Jatt (1914-1991)**. In the **1960s, 1970s and 1980s** most of the Punjabi singers used the tumbi, such as **Kuldeep Manak, Mohammed Sadiq, Didar Sandhu, Amar Singh Chamkila and Kartar Ramla**. The instrument is made of a wooden stick mounted with a gourd shell resonator. A single metallic string is passed on a resonator over a bridge and tied to the key at the end of the stick.

The string is struck with the continuous flick and retraction of the first finger. It is in the string family. And it is very easy to learn how to play it. It has one string and it is kind of like a guitar. It is just a lot smaller and it has one string. Plus it is played differently.

10) ACOUSTIC GUITAR:

An **acoustic guitar** is a musical instrument in the guitar family. Its strings vibrate a sound board on a resonant body to project a sound wave through the air. The original, general term for this stringed instrument is *guitar*, and the retronym 'acoustic guitar' distinguishes it from an electric guitar, which relies on electronic amplification. Typically, a guitar's body is a sound box, of which the top side serves as a sound board that enhances the vibration sounds of the strings. In standard tuning the guitar's six strings are tuned (low to high) $E_2 A_2 D_3 G_3 B_3 E_4$. (from descending order, the first alphabet of each word used for tuning the Acoustic Guitar for eg: **Every Beautiful Girl Deserve An Eye**) Guitar strings may be plucked individually with a pick or fingertip, or strummed to play chords. Plucking a string causes it to vibrate at a fundamental pitch determined by the string's length, mass, and tension. The string causes the soundboard and the air enclosed by the sound box to vibrate. As these have their own resonances, they amplify some overtones more strongly than others, affecting the timbre of the resulting sound. A guitar has several sound coupling modes: string to soundboard, soundboard to cavity air, and both soundboard and cavity air to outside air. The guitar—as an acoustic system—colors the sound by the way it generates and emphasizes harmonics, and how it couples this energy to the surrounding air

SUGGESTIONS:

- i) Universities and colleges must have to adopt the above list of such instruments in their curriculum.
- ii) Most of the religious places must have to use such string instruments for Kirtan, Bhajan and even other singing or playing activities.
- iii) Government must have to take care of such instruments in their Archives, Musical Galleries, and in the religious associations.

- iv) Ragies, Rababies, Dhadhies and other folk lore instruments must respect such string instruments and used in their daily practices and during accompaniment.

IMPLICATIONS

Central and State Government should have to take such initiatives for the take care of such string instruments. If our historical and cultural inheritance are respecting such instruments from medieval to modern era than it's our duty to protect such above mentioned string instrumental lists in today's Punjab. Both history and culture are the integral part of our society. Historical and cultural analysis are traditionally revolving around the whole environment of the living being. Practical implications of string instruments are covering the whole area of universal musical boundaries but the tonal quality of the string instruments like ***Rabab, Saranda, Taus, Sarangi, Dilruba and Issraajare*** touching the neurological system of the dementia and mental disorder patient in the neurological laboratories in the PGMIER, Chandigarh and AIIMS, New Delhi and DUKE Institute of Brain Science in California, USA. The present performance of string instruments lists are providing mental peace, happiness and healthy environment for meditation. In short without the importance of string instruments our culture and historical perspectives are seems to me empty and meaningless.

FUTURE PERSPECTIVES

The future of string instruments in today's Punjab is touching the height of glory. Today's the whole range of society are influenced by the musicians, composers and instrumentalists. Most of musical studios are recommending the beautiful composition of such melodious Raga's like: Aahir Bhairav, Deepak, Malkouns, Jounpuri, Hindol, Puriya Dhanashri, Sohni & Bhairvi. The string instrumentalists are composing such mentioned Raga's composition for take care of mental disordered patient. String instruments represent very large group of musical instruments with different shapes, sizes, volumes, tonal quality and such tonal qualities are used by ***Neuro-Surgeon as a musical therapy, teachers used for musical education, composers and instrumentalists composed various composition for earning money.*** It is studied that the string

instruments used today's has been exceeded the musical necessity in the Punjabi culture and heritage.

CONCLUSION

After analyzing the above points, The researcher can conclude that the historical and cultural inheritance of the string instruments of today's Punjab is very important. The popularity of certain string instruments encourages people for learning and to play such instruments individually as a solo performance and with Gurbani Keertan. In the Sikh Guru's period, these string instruments are known as **Rabab, Saranda, Taus, Sarangi, Dilruba and Issraaj** touched the height of glory and maintain their relevance in Gurmat musical activities. The boom of technology also threatened live performance of the instrumentalists but the string instrumental music & folk music by creating a new genre of music known as Punjabi Pop, which mixed electronic and string instrumental music. The popularity of the following String Instrumental Music is declining in the present period. In this paper such string instruments-**EKTARA, RABAB, SARANDA, SARANGI, TAUS, DILRUBA, ISRAAJ AND TUMBI** will be **examined**. We can listen the tonal qualities of above string instruments only in Gurudawars's during Keertan time or the solo performance during youth festival times. But today's the existence of String Instrument like **Acoustic Guitar is increasing in the present Punjab**.

Reference

1. SGGS, Mohala 1, Ang 954.
2. [http://www.cultureindevelopment.nl/Cultural_HeritagWhat_is_Cultural_Heritage#:~:text=Cultural%20Heritage%20is%20an%20expression,Heritage%20\(ICOMOS%2C%202002\).](http://www.cultureindevelopment.nl/Cultural_HeritagWhat_is_Cultural_Heritage#:~:text=Cultural%20Heritage%20is%20an%20expression,Heritage%20(ICOMOS%2C%202002).)
3. https://www.researchgate.net/publication/271297558_Inheritance_and_Identity_of_Cultural_Heritage
4. <https://www.darbar.org/wonders/Saranda/4#>
5. Dharam Singh (2001). Perspectives on Sikhism. Publication Bureau, Punjabi University. p. 158.
6. Dutta, Madhumita (2008). Let's Know Music and Musical Instruments of India. Star Publications. pp. 22–23.
7. "Rarely played Indian instruments". Radioandmusic.com. 2018-03-29. Retrieved 2020-01-26.

Punjabi Culture History- Traditions and Cultural Diversity of Punjab

Dr. Bhupinder Kaur

Mehar Chand College of Education (Bhanopli)

Email:- bhupi.rana28@gmail.com

mobile: 9463629523

Punjabi Culture is one of the oldest in world history, dating from ancient antiquity to the modern era. The scope, history, complexity and density of the culture are vast. Some of the main areas of the Punjabi culture include: Punjabi cuisine, philosophy, poetry, artistry, music, architecture, traditions and values and history. Some cities of Punjab have more importance for Sikh community from India. The founder of Sikh religion was born in Nankana Sahib, a district of Punjab so Sikh from different parts of world come and visits Punjab. Unique, colourful and extravagant, these are the attributes of the heartland of India, Punjab. Popular and distinguished across the globe, the culture of Punjab is indeed overwhelming. The delicious Punjabi food appeases your taste buds like never before. Colourful fancy clothes and Bhangra attract you like nothing else. When you visit Punjab, you can experience hospitable and heartwarming vibes. Punjabis are known to be very helpful, welcoming and proud people. They welcome everyone with open hearts (and of course a glass of Lassi and typical Punjabi food). They celebrate their festivals with great zeal and zest, with great food, music, dances and revelry. The beauty of Punjab is as magical as it becomes.

People

Punjabi people are very warm hearted and fun loving. Punjabis are heterogeneous group comprising of different tribes, clans, communities and are known to celebrate each and every tradition of their culture. People of Punjab have strong beliefs on pir-faqeers, jogi, taweez, manat-ka-dhaga, saint of repute, black magic, and other superstitions, however recently due to increase of

literacy, people have become somewhat rational . Punjabis also believe in cast system but as now people are getting educated, the differences are getting blurred. Some popular casts of Punjabi's are; Jats, Maliks, Mughals, Arains, Gujjars, Awans, Rajputs, Gakhars, Khokhars, Sheikhs, Aheers, Kambohs, Niazis, Legharis, Khosas, Dogars, Thaheem, Mirani, Qureshis, and Syeds.

In villages' people usually live in small communities (biradaris), however they live in peace and harmony with each other. They take active part in the happiness/grieve of each other and give a great deal of respect to their culture, norms and run their lives according to their set traditions. Punjabi people are famous for their hospitable and loving nature.

People of Punjab and Punjabi Sabhyachar

Punjabis are mainly divided into two communities: Khattris and Jats. They've been involved in agriculture for a long time now. But now, trade and commerce have also opened up in the state.

A large population still follows the joint family system which has now turned out to be unique. The feeling of togetherness can be easily felt here as they promise to be with each other in moments of sadness and happiness.

Punjabis are very particular about their traditions and relations. Every festival or ceremony have predefined rituals which are strictly followed. May it be birth or wedding, hair cutting or a funeral, the adherence to rituals is a must which according to them strengthens a relation and displays a proper social cordiality.

Food in Punjabi Culture

One of the favourite cuisines of Indians and other communities outside, Punjabi food is rich in flavours and spices. With overflowing ghee on the chapattis, the food here is considered for the strong-hearted! Lassi is the

refreshing drink here and is also known as the welcome drink. It's a very heavy dose of milk, especially for those are not from Northern India.

Makke di Roti (maize bread) and Sarson da Saag (mustard leaf curry) is another traditional dish of Punjab. There are many other foods like CholeBhathure, RajmaChawal and PaneerNaan, but one of the humongous favourites is Tandoori Chicken!

Dresses in Punjabi Culture

The traditional dresses of Punjab are very colourful, unique and vibrant. Women wear Salwarkameez (Salwar is the bottom wear and kameez upper). These clothes are intricately designed and beautifully embroidered at homes in multi colours. Men wear a Turban with great pride. Initially, Hindus and Muslims also used to wear turbans, but now Sikhs can be only seen wearing them. Kurta is worn on the upper body, and Tehmat which are the baggy and balloon-ishPyjamas are worn on the lower portion. Footwear preferred is Jooti which has been the traditional footwear worn by men and women for many years.

Folk Dances of Punjab

There are many folk music and dances which are hugely popular in Punjab and the rest of the country. One of them is Bhangra which has also become immensely popular in the west. This dance form began many years ago when Punjabi farmers used to perform to welcome the harvest season. Giddha and Sammi, Luddhi and Dhamal are some other popular dances in the region. Punjabi music has become popular in Bollywood too. Punjabis are known for their revelry and music forms an essential part of it

These dance forms are mainly performed in Baisakhi Festival. The performances, especially involving men, are given on the beats of drum and music. People wear Kurta and Tehmat (garments made of silk and cotton) with Turban on their head and a handkerchief in hand during the performances.

Language and Religions

The official language of the state is Punjabi, which is also the local language used for communication. Although there is only one local language, there are many dialects used diverse region to region. Some of the local dialects are Doabi, Ghebi, Malwai, Pahari, Shahpuri, Rachnavi, Hindko, etc. Interestingly the script for Punjabi language is Gurmukhi in India and Shahmukhi in Pakistan.

There are many religions which exist in Punjab. But the major population comprises in the Indian state of Punjab are of Hindus and Sikhs. In Hindus, Khatri are the most prominent, while Brahmin, Rajput and Baniya may also be found. The Sikh population is particularly high in the state owing to the origin of Sikhism. There are many Sikh religious centres in Punjab, not to forget the most famous Golden Temple in Amritsar which witnesses huge footfall from around the world. Some of the people in Indian Punjab are Muslims, Christians, and Jains.

Wedding Customs in Punjab

The prewedding rituals start with the Roka, which is an unofficial engagement signifying the acceptance of the relationship by the two families. Then comes ChunniChadhai followed by Mangni/Sagai which is the official engagement with the couple exchanging the engagement rings. A couple of days before the wedding, Mehendi artists are called in on the occasion of Mehendi to create intricate designs on the hands of the bride joined by all the female friends and family members. Usually on the same evening is the musical night known as Sangeet which is pretty much the same as a bachelorette party. After the merry and joyful evening of Sangeet, some traditional rituals are set in motion starting with KangnaBandhna, Followed by ChoodhaChadhana and Kalide which take place in the Bride's house. Haldi and GharaGhardoli are two rituals that take place for both, Bride and Groom when they are covered with a thick paste of turmeric and sandalwood mixed with rosewater and mustard oil. Bride and groom

visit their nearest temple and are bathed with holy water and start getting ready for the main part of the wedding. Sehrabandi and GhodiChadna conclude the pre-wedding rituals.

The main wedding function starts with the Agwani and Milni which is a ritual to welcome the groom and his party to the venue of the wedding. Followed by the welcome is the Varmala or the exchange of the garlands between the bride and the groom. The Groom is then offered a bowl of water and a bowl of a sweet drink called Madhuperk. The ritual of Kanyadaan is fulfilled by the father of the Bride and asks the Groom to take good care of her. After the Heart touching ritual of Kanyadaan is MangalPhere where the couple circle the sacred fire four times and the couple is declared Married. The wedding day concludes with a sacrificial ritual offering rice flakes to the sacred fire thrice called Lajhom followed by SindhoorDaan which is the ritual of the groom to anoint the bride's forehead and the hair partition with Sindhoor.

Post-wedding games are the fun part of every wedding where the families and friend from both sides take part actively. After the celebrations and games are the most heart touching moments for the festivities when the bride has to say bye to her parents and tears rolling down the cheeks is a normal scenario in these moments. The bride is welcomed to the groom's house and a final ritual called the MuhDikhai marks an end to the ceremonies and the start of a happy life together.

Literature and Philosophy

Punjabi Literature mostly comprises the writings from Sikh Gurus and some poetry too. The writings of Guru Nanak also known as The Janamsakhis are one of the oldest literature books found. Some spiritual philosophies of yogis like Gorakshanath and Charpatnah are also available. But the major literature began with the initiation of poetry and Sufi music and ghazals. Some famous stories include HeerRanjha by Waris Shah, MirzaSahiba by Hafiz Barkhudar and

SohniMahiwal by Fazal Shah. Modern Punjabi writers include BhaiVir Singh, Pura Singh, Dhani Ram Chatrik, Amrita Pritam, Baba Balwanta, Mohan Singh, and Shiv Kumar Batalvi.

Punjabis are high spirited and liberal people. Residing in the heart of India, they are soft natured people who celebrate every event and festival with utmost zest. They are lively and vibrant with a vibrant history and culture. They enjoy liquor and revelry as much as they enjoy Lassi and folk music. Punjabis can now be found in many parts of the world especially the USA and Canada. But suffice it to say, they have shifted the land, but their culture is imbibed in them even today. They celebrate their festivals across the globe and welcome others to be a part of their culture. And to less surprise, Punjabis are loved all over the world.

Reference's:

1. Punjab da lokjeevan (kavaljeetsidhu)
2. Punjab de mithdebol (Prabsharankoursidhu)
3. Punjabi sabiyachar (Dr.Gurpreetkaur)
4. Marriage Ceremonies (Dr. Rupinderjeet Gill)

GENERATORS OF VALUES, VIOLENCE AND STEREOTYPES WITH SPECIAL REFERENCE TO GRIMM'S FAIRY TALES

Rupanjit

Research Scholar

Department of English

Punjabi University, Patiala

Mob No: +91 94653-09996

Email. Id. rupansharma96@gmail.com

INTRODUCTION

This Research Paper, 'Generators of Values, violence and stereotypes in the fairy tales of the Grimm's Brother' attempts to explore a hidden area of retold fairy tales. This paper seeks to present the Generative, Violent and stereotypical representation of gender, class, race, Generators of Value, Medieval Studies of German Literature and Historical Linguistic in the fairy tales of Grimm's collection like 'Once Upon a Time', famous book "Nursery and Household Tales" first published in two volumes, in 1812 and 1815, (deals with a mysterious wonder world of enchantment, fantasy, magic and entertainment. The beautiful angles and fairies that fulfill all desires and wishes and children come in contact with candy houses.), 'Cinderella' in 1812 (Elaborates the pious and innocent little Cinderella is not oppressed by a patriarchal man, but by women- her stepmother and stepsisters.), 'Rapunzel' in 1812 (the women are imprisoned in tall towers because the patriarchal society that fears 'women power' ties to seclude them from the normal social living into the isolated "Walled" buildings.). It ends with the justification of the rationale behind retelling the classical tales in a new light. Fairy tales transport children out of the everyday surroundings in which they read, away from the bedroom, or the living-room floor, into an intensely realised other place where what is read becomes somehow more real than reality itself. In fairy tales, internal processes are translated into visual images. In short, those who have heard such fairy tales, the image and feeling of being lost in a deep, dark forest are unforgettable.

The analysis of classic fairy tales brings one to an awareness that the apparently fascinating fantastic world of fairy tales actually bulges with class, race and gender stereotypes and a well rooted patriarchal value system and gives a realization of manipulation of this world of entertainment and enlightenment by the adult world. The fact that children are exposed to fairy tales at an early age indeed is important since it is the formative period in life and as such implicit message of the manipulated tales condition the process of socialisation and acculturation.

The present Research paper argues in favour of such manipulation by Grimm's fairy tales genre in order to replace the discriminating, stereotypical worldview in it with an egalitarian one wherein human being are viewed and assessed sans the labels of gender, class, race, medieval studies of German Literature, historical linguistic, Once Upon a Time, Cinderella, Rapunzel, The Second Sex by Simone de Beauvoir and so on.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. Generators of Values, violence and stereotypes
2. Fairy tales
3. Grimm's Brother
4. Medieval studies of German Literature
5. Historical Linguistic
6. Once Upon a Time
7. Cinderella
8. Rapunzel
9. The Second Sex by Simone de Beauvoir

GENERATORS OF VALUES, VIOLENCE AND STEREOTYPES

The present paper argues in favour of such manipulation by the fairy tale retellings, of the liberating potential of the fairy tale genre in order to replace the discriminating, stereotypical worldview in it with an egalitarian one wherein human beings are viewed and assessed sans the labels of gender, class, race and so on. For this purpose it aims and attempts to study selected retold fairy tales and justify the rationale with which retellings are attempted. This aim is achieved in the conclusion derived at the end that underlines the need to retell

classical fairy tales to suit the standards and contexts of the contemporary times and the democratic, humanitarian values of all times. Dealing with children and with the literature transmitted to them are our important routine concerns. Hence the argument of the thesis regarding the adult awareness about alert transmission of fairy tales to children and for this purpose, positive and conscious acceptance of retold fairy tales, which uncover the prejudiced parochial patriarchal value system and make us visualise an egalitarian democratic social set up bears considerable relevance to modern society and times. If this study creates slight ripples about this awareness and alertness in transmission of fairy tales to children, I think, the purpose of the research would be served.

FAIRY TALES

According to Bruno Bettelheim, "Fairy tales, which speak in a language well understood in the modern world, remain relevant because they allude to deep hopes for material improvement, because they present illusions of happiness to come, and because they provide social paradigms that overlap nearly perfectly with daydreams of a better life."¹

According to C. S. Lewis, "Many children do not like fairy tales whereas many adults love to read them. Children are increasingly fascinated by fairy tales from their early childhood till about the age of ten years. Particularly the age between six and eight years shows remarkable attraction towards the genre."¹ However, as the child outgrows or sheds its animism and egocentrism – Freud is significant in this respect – and gets engaged with the process of conscious independent social interaction and socialisation, especially by the age of 10, its interest in the genre starts declining. This decline continues well till the child reaches adulthood when once again there erupts a nostalgic attachment to and attraction for fairy tales. These shifts in the love for, refusal of and a revised interest in fairy tales at different stages of human life are well recorded by Andre Favat in his *Child and Tale* using Piaget's cognitive theory and approach as the base for explanation. Jack Zipes in his article "The Potential of Liberating Fairy Tales for Children"¹ documents Favat's exploration of this idea.

Children between 6 and 8 years of age perceive the world around them in

a peculiar way, according to Piaget. During this phase of their development “children believe in the magical relationship between thought and things, regard inanimate objects as animate, respect authority in the form of retributive justice and expiatory punishment, see causality as paratactic, do not distinguish the self from the external world, and believe that the objects can be moved in continual response to their desires.”¹ Favat shows a corresponding relation between such perception of the world on part of children and the form and content the classical fairy tales of Grimm, Perrault and Andersen present. The universe of even those fairy tales which were not necessarily intended initially for children meet the children’s emotional and psychological needs and worldview in this phase of development. Children seem to desire for an ordered world different from the real one which they actually experience. The pattern in most fairy tales involves the reconstitution of home as a new plane, and this accounts for the power of its appeal to both children and adults.

GRIMM'S BROTHER

The Brothers Grimm Jacob Ludwig Karl (1785–1863) and Wilhelm Carl (1786–1859), were German academics, philologists, cultural researchers, lexicographers and authors who together collected and published folklore during the 19th century. They were among the first and best-known collectors of German and European folk tales, and popularized traditional oral tale types such as "Cinderella" ("Aschenputtel"), "The Frog Prince" ("Der Froschkönig"), "The Goose-Girl" ("Die Gänsemagd"), "Hansel and Gretel" ("Hänsel und Gretel"), "Rapunzel", "Rumpelstiltskin" ("Rumpelstilzchen"), "Sleeping Beauty" ("Dornröschen"), and "Snow White" ("Schneewittchen"). Their classic collection, *Children's and Household Tales* (Kinder- und Hausmärchen), was published in two volumes - the first in 1812 and the second in 1815.¹ The tales this paper undertakes to consider confine to the Grimms’ collection, the *Nursery and Household Tales*. This collection went through as many as seven editions during the Grimms’ lifetime. The movement and growth of the tales from manuscript to print in these editions gave the tales a special character. The Grimms were greatly concerned about the values of their time and responded to these values. They seemed to be considering the enlightening function of the tales as well.

Using different editorial practices, odd at times, they are said to have transformed adult folk materials into a hybrid form of folk lore and literature for children.

MEDIEVAL STUDIES OF GERMAN LITERATURE

Some people do not know is that some of the fanciful stories we tell our children have origins, or at least mirrored stories, in real, medieval European history. These origins could be just as dark as the Grimm brothers' imagination. The majority of folktales that are to be found in large compilations are exemplary in character and were often used in sermons to illustrate a particular point of Christian doctrine or morals. Much of the material is monkish and may appear artificial to modern ears, but it does contain a fair number of genuine folktales of a popular kind. Important collections were made by Jacques de Vitry (c.1180-c.1240) and Etienne de Bourbon (died c.1261), although probably the most extensive compilation was the *Summa praedicatorum* of the English Dominican, John of Bromyard (died 1418), of which the 1614 folio edition runs to 971 pages. 5 There are, of course, many other similar collections. As they were written in Latin their circulation was not confined to any one country. New compilations naturally drew on the work of their predecessors.¹

HISTORICAL LINGUISTIC

As a scholar of mythology professor Levi — Strauss explains: "In present times myths and folktales exist side by side. One genre cannot then be held to be a survival of the other, unless it is postulated that tales preserve the memory of ancient myths, themselves fallen into oblivion."¹ Again he says: "Language and metalanguage, which, united, constitute folktales and myths, can have certain levels in common, though these levels are shifted in them. While remaining elements of the narrative, the words of myth function as bundles of distinctive features. In his book *The Semiotic Challenge*, Roland Barthes writes that the world's fairy tales are innumerable. The presence of which is found in legend, myth, fable, epic, comedy, tragedy, pantomime, news item, conversation and many others. It is known to everyone that "Linguistics stops at the sentence"¹ from the linguistic point of view, there is nothing in discourse which is not be found in the sentence.

ONCE UPON A TIME

Max Luthi in his book "Once Upon A Time: On the Nature of Fairy Tales" concentrates on some inner aspects of the fairy tales. Fairy tale impulses have been adopted by noble literature of every age and it frequently shows the fanciful characteristics of the fairy tales. The fairy tales appeal to us not only for its judgment but the method by which it is presented before us. It may vary from one person to another and in different story tellers, but it still allures us. The marvelous phrase "One upon a time" is not only found in German fairy tales, it is known and loved by all European people. "Once there was", "One day there will be"- this is the starting point of every fairy tale. In the extensive sense, the fairy tale exposes a congruous world.

CINDERELLA

Man's earliest beliefs and fears are also projected in the fairy tales of the modern writers. Present versions of this popular fairy tale was gathered and also published by a Frenchman named Charles Perrault in the seventeenth century. **Grimm's Fairy Tales** was a collection of hundreds of folk tales by the Brothers Grimm of Germany and published in the nineteenth century.

Folklore concentrates on the entire range of folk life, its customs, conventions, tales and traditions, transmitted without being written down. In other words, it provides us with an intimate knowledge of various sociological factors governing primitive life of man.

Cinderella, cannot be imagined without their lyrical pattern. However the poems which are an integral part of these stories are presented in terms of a repetitive formula. It seems that these brief lyrical pieces are admirable not merely for their splendour of lyricism. Certain brief lines and expressions have been repetitively hammered in order to create a formulaic effect.

In this fairy tale, the pious and innocent little Cinderella is not oppressed by a patriarchal man, but by women-her stepmother and stepsisters. The loss of her real parents denotes a kind of loss that is prevalent in gothic tales. With Aschenputtel's mother dead and her father off busy somewhere else, it allows the evil stepmother to abuse and ostracized her stepdaughter. Aschenputtel is forced, to become a servant in her own home. After having to endure the death

of her mother, she then has to endure the behaviour of her stepmother and stepsisters, even when they call her “stupid” and say things like, “Out with the kitchen maid!” The stepmother of Cinderella never wanted her to join the royal feast of the King’s palace, and therefore asked her to perform even more menial tasks than before: I have emptied a dish of lentils into the ashes for thee, if thou hast picked them out again in two hours, thou shalt go with us.” Cinderella, however, was able to complete the appointed task within the time allotted to her. But even then she was not permitted to attend the royal palace as her stepmother tells her: “All this will not help thee; thou goest not with us, for thou hast no clothes and canst not dance; we should be ashamed of thee”. Living with shame often breeds violent children, and if Aschenputtel had not been in the proximity of magic and good fortune, she might have grown to be a vengeful and evil person.

RAPUNZEL

Rapunsel’s abandonment was fixed long before her birth. Her mother’s desire for the rampion, led her father to clamber down the wall of the enchantress’ garden and steal the fruit for her. But when the enchantress discovered this, she with angry looks said, “Thou shalt suffer for it!” the father of Rapunsel begged for mercy and said, “My wife saw your rampion from the window, and felt such a longing for it that she would have died if she had not got some to eat.” But the clever enchantress allowed the man to take rampion only on the condition, “...thou must give me the child which thy wife will bring into the world”. Surprisingly, “the man in his terror concented to everything, and when the woman was brought to bed, the enchantress appeared at once, gave the child the name of Rapunzel, and took it away with her”.

CONCLUSION

Most children are delighted to act out “Cinderella” in dramatic form, but only after fairy tale has become part of their imaginary world, including especially its happy ending to the situation of intense sibling rivalry. Many of girl is so convinced at moments that her bad stepmother is the source of all her troubles that, on her own, she is not likely to imagine it could all suddenly change. But when the idea is presented to her through “Cinderella”, she can believe that at

any moment a good fairy mother may come to the rescue, since the fairy tale tells her in a convincing fashion that this will be the case.

Fairy tales indicate that, somewhere hidden, the good fairy mother watches over the child's fate, ready to assert her power when critically needed. The fairy tale tells the children that although there are witches, don't ever forget there are also the good fairies, who are much more powerful. The same tales assure that the ferocious giant can always be outwitted by the clever little man-somebody seemingly as powerless as the child feels herself or himself to be. While the fantasy of the evil stepmother preserves the image of the good mother, the fairy tale also helps the child not to be devastated by experiencing the mother as evil. In the fairy tale rescuer, the good qualities of mother are as exaggerated as the bad ones were in the witch. But this is how the young child experiences the world: wither as entirely blissful or as an unmitigated hell.

In most of the fairy tales of Brothers Grimm, the hero has a body which can perform miraculous deeds. The child can fantasize that he too, like the hero can climb into the sky, defeat giants, change his appearance become the most powerful or most beautiful person- in short, have his body be and do all the child could possibly wish for.

Fairy tales are the psychodramas of childhood.; Beneath the surface of these fanciful excursions into fantasy are real-life dramas that mirror real-life struggles", says Sheldon Cashdan in his book *The Witch Must Die: The Hidden Meaning of Fairy Tales*. The rivalry between Cinderella and her sisters is not that far removed from the real life sibling rivalry. This is why fairy tales are so captivating. Not only do these tales entertain, but tap into powerful feelings that might otherwise remain hidden.

Carl Jung posited the existence of an impersonal and ahistorical collective unconscious that was a reservoir of images and forms universally shared by all humans. According to Carl Jung, the symbolic language of myths, dreams and fairy tales was composed of these timeless symbolic forms, which he called archetypes. From the Jungian perspective, archetypes were universal symbols showing the way to transformations and development.

REFERENCE

1. Bettelheim, Bruno, (1991), *The Uses of Enchantment: The Meaning and Important of Fairy Tales*, Penguin Books.
2. Eberle, Syrius, (1986), *Grimm Brothers Monument at Hanau*, Germany Retrieved from europeantravelista.com/2013/03/05/experiencing-fairy-tales-in-germany, Accessed 20 July 2018.
3. Schanoes, Veronica L., (2016), *Fairy Tales, Myth, and Psychoanalytic Theory: Feminism and Retelling the Tale*, Rutledge.
4. Ewald, Carl. Texas Public Radio, Linda Holmes, Mar 13, 2015. *A Girl, A Shoe, A Prince: The Endlessly evolving Cinderella*, tpr.org/post/girl-shoe-prince-endlessly-evolving-Cinderella. Accessed may 4, 2018.
5. Grimm, Jakob, and Wilhelm Grimm, (2010), *Household Tales by brother Grimm*, translated by Margaret Hunt, Timeless Classic Books.
6. Panel Discussion, (2005), *Fairy Tale Review 1*, The Blue Issue.
7. Bettelheim, Bruno, (1976), *The Uses of Enchantment: The Meaning and Important of Fairy Tales*, London: Thames and Hudson.
8. Bearnse, Carol I., (1992), "The Fairy Tale Connection in Children's Stories: Cinderella Meets Sleeping Beauty." *The Reading Teacher* 45.9 (May, 1992).
9. Bottigheimer, Ruth B., (1987), *Grimms' Bad Girls and Bold Boys: The Moral and Social vision of the Tales*, New Haven : Yale UP.
10. (2009), *Fairy Tales: A new History*. Albany/new York: State U of new York.
11. Chodorow, Nancy, (1975), *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and Sociology of Gender*. Berkley: U of California P.
12. Claffey, Anne, Et al., eds, (1985), *Rapunzel's Revenge: Fairy Tales for Feminists*, Dublin: Attic.
13. Daniel, Johnson, (1992), "Book Barely Furnish a Room." *The Times* 16 Sept. 1992.
Paul Bunyan. *The Journal of American Folklore Research*, 22 (1985).

OPREATING SYSTEM

Manpreet Kaur

Asstt Prof., Govt College Ropar

Computer Science HEIS

Email : manpreetchopra392017@gmail.com

Ph no 7087800330

Introduction of Operating System –

An operating system acts as an intermediary between the user of a computer and computer hardware. The purpose of an operating system is to provide an environment in which a user can execute programs in a convenient and efficient manner.

An operating system is a software that manages the computer hardware. The hardware must provide appropriate mechanisms to ensure the correct operation of the computer system and to prevent user programs from interfering with the proper operation of the system.

Operating System – Definition:

- An operating system is a program that controls the execution of application programs and acts as an interface between the user of a computer and the computer hardware.
- A more common definition is that the operating system is the one program running at all times on the computer (usually called the kernel), with all else being application programs.
- An operating system is concerned with the allocation of resources and services, such as memory, processors, devices, and information. The operating system correspondingly includes programs to manage these resources, such as a traffic controller, a scheduler, memory management module, I/O programs, and a file system.

Functions of Operating system – Operating system performs three functions:

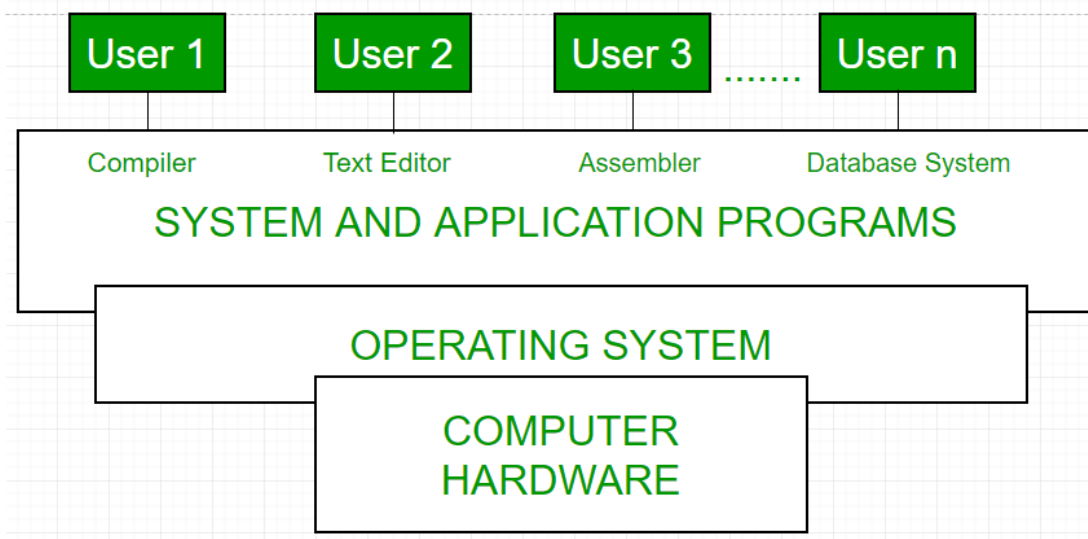
Convenience: An OS makes a computer more convenient to use.

- I. **Efficiency:** An OS allows the computer system resources to be used in an efficient manner.
- II. **Ability to Evolve:** An OS should be constructed in such a way as to permit the effective development, testing and introduction of new system functions at the same time without interfering with service.

Operating system as User Interface –

- I. User
- II. System and application programs
- III. Operating system
- IV. Hardware

Every general-purpose computer consists of the hardware, operating system, system programs, and application programs. The hardware consists of memory, CPU, ALU, and I/O devices, peripheral device, and storage device. System program consists of compilers, loaders, editors, OS, etc. The application program consists of business programs, database programs.

Every computer must have an operating system to run other programs. The operating system coordinates the use of the hardware among the various system programs and application programs for various users. It simply provides an environment within which other programs can do useful work.

The operating system is a set of special programs that run on a computer system that allows it to work properly. It performs basic tasks such as recognizing input from the keyboard, keeping track of files and directories on the disk, sending output to the display screen and controlling peripheral devices. OS is designed to serve two basic purposes:

- I. It controls the allocation and use of the computing System's resources among the various user and tasks.
- I. It provides an interface between the computer hardware and the programmer that simplifies and makes feasible for coding, creation, debugging of application programs.

The Operating system must support the following tasks. The task are:

- I. Provides the facilities to create, modification of programs and data files using an editor.
- II. Access to the compiler for translating the user program from high level language to machine language.
- III. Provide a loader program to move the compiled program code to the computer's memory for execution.
- IV. Provide routines that handle the details of I/O programming.

I/O System Management

The module that keeps track of the status of devices is called the I/O traffic controller. Each I/O device has a device handler that resides in a separate process associated with that device.

The I/O subsystem consists of

- A memory Management component that includes buffering caching and spooling.
- A general device driver interface. Drivers for specific hardware devices.

Assembler–

The input to an assembler is an assembly language program. The output is an object program plus information that enables the loader to prepare the object program for execution. At one time, the computer programmer had at his disposal a basic machine that interpreted, through hardware, certain fundamental

instructions. He would program this computer by writing a series of ones and Zeros (Machine language), place them into the memory of the machine.

Compiler

The High-level languages- examples are FORTRAN, COBOL, ALGOL and PL/I are processed by compilers and interpreters. A compiler is a program that accepts a source program in a “high-level language “and produces a corresponding object program. An interpreter is a program that appears to execute a source program as if it was machine language. The same name (FORTRAN, COBOL, etc.) is often used to designate both a compiler and its associated language.

Loader

A Loader is a routine that loads an object program and prepares it for execution. There are various loading schemes: absolute, relocating and direct-linking. In general, the loader must load, relocate and link the object program. The loader is a program that places programs into memory and prepares them for execution. In a simple loading scheme, the assembler outputs the machine language translation of a program on a secondary device and a loader places it in the core. The loader places into memory the machine language version of the user’s program and transfers control to it. Since the loader program is much smaller than the assembler, those make more core available to the user’s program

History of operating system – Operating system has been evolving through the years. Following Table shows the history of OS.

GENERATION	YEAR	ELECTRONIC DEVICE USED	TYPES OF OS DEVICE
First	1945-55	Vaccum Tubes	Plug Boards
Second	1955-65	Transistors	Batch Systems
Third	1965-80	Integrated Circuits(IC)	Multiprogramming
Fourth	Since 1980	Large Scale Integration	PC

Types of Operating System –

- Batch Operating System- Sequence of jobs in a program on a computer without manual interventions.
- Time sharing operating System- allows many users to share the computer resources.(Max utilization of the resources).
- Distributed operating System- Manages a group of different computers and make appear to be a single computer.
- Network operating system- computers running in different operating system can participate in common network (It is used for security purpose).
- Real time operating system – meant applications to fix the deadlines.

Examples of Operating System are –

- Windows (GUI based, PC)
- GNU/Linux (Personal, Workstations, ISP, File and print server, Three-tier client/Server)
- macOS (Macintosh), used for Apple’s personal computers and work stations (MacBook, iMac).

Process Schedulers in Operating System

There are three types of process scheduler.

- I. **Long Term or job scheduler** It brings the new process to the ‘Ready State’. It controls **Degree of Multi-programming**, i.e., number of process present in ready state at any point of time.It is important that the long-term scheduler make a careful selection of both IO and CPU bound process.

- I. **Short term or CPU scheduler:** It is responsible for selecting one process from ready state for scheduling it on the running state. Note: Short-term scheduler only selects the process to schedule it doesn't load the process on running.

Dispatcher is responsible for loading the process selected by Short-term scheduler on the CPU (Ready to Running State) Context switching is done by dispatcher only. A dispatcher does the following:

- I. Switching context.
- II. Switching to user mode.
- III. Jumping to the proper location in the newly loaded program.

- 3 Medium-term scheduler** It is responsible for suspending and resuming the process. It mainly does swapping (moving processes from main memory to disk and vice versa). Swapping may be necessary to improve the process mix or because a change in memory requirements has overcommitted available memory, requiring memory to be freed up.

Process Scheduler : Job and Process Status

When the jobs moves through the system and makes progress, it changes it's states from HOLD to FINISH. When the job is being processed by the job manager and the process manager, it is always in one of these 5 states:

- II. **HOLD:**
When a user submits a job and it accepts the job, the job is put on HOLD and placed in a queue.
- III. **READY:**
A job is in READY state when it's ready to run and waiting for the CPU.
- IV. **RUNNING:**
When a job is in RUNNING state, it is being executed.
- V. **WAITING:**
When a job is in WAITING state, it means that the job can't continue until a specified I/O operation is done or a resource is allocated.

- VI. **FINISHED:** When a job is in FINISHED state, it means that the job is done and the output will be returned to the user.

Conclusion:

The dominant force in the OS market is the indirect network effect, as the related markets of the systems hardware, peripherals, and applications software are all factors in the success of any particular OS. Another crucial force is the path-dependence of the personal computer industry as well as user lock-in.

References:

- I. <https://www.geeksforgeeks.org/introduction-of-operating-system-set-1/>
- II. <https://www.geeksforgeeks.org/process-schedulers-in-operating-system/?ref=rp>
- III. <https://www.google.com/search?q=conclusion+of+operating+system&oq=conclu&aqs=chrome.69i59l2j0i433i457j69i57j0i433j0j69i61l2.4614j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

SOFTWARE ENGINEERING

Asstt Prof Sonia Sharma

Govt College Ropar

HEIS

Email: Sonia.modgil87@gmail.com

Ph.no 9888837557

Software is a program or set of programs containing instructions which provide desired functionality. And Engineering is the processes of designing and building something that serves a particular purpose and find a cost effective solution to problems.

Software Engineering is a systematic approach to the design, development, operation, and maintenance of a software system.

Dual Role of Software:

i. As a product –

- It delivers the computing potential across network of Hardware.
- It enables the Hardware to deliver the expected functionality.
- It acts as information transformer because it produces, manages, acquires, modifies, displays, or transmits information.

ii. As a vehicle for delivering a product –

- It provides system functionality (e.g., payroll system)
- It controls other software (e.g., an operating system)
- It helps build other software (e.g., software tools)

Objectives of Software Engineering:

I. Maintainability

It should be feasible for the software to evolve to meet changing requirements.

II. Correctness

A software product is correct, if the different requirements as specified in the SRS document have been correctly implemented.

III. **Reusability**

A software product has good reusability, if the different modules of the product can easily be reused to develop new products.

IV. **Testability**

Here software facilitates both the establishment of test criteria and the evaluation of the software with respect to those criteria.

V. **Reliability**

It is an attribute of software quality. The extent to which a program can be expected to perform its desired function, over an arbitrary time period.

VI. **Portability**

In this case, software can be transferred from one computer system or environment to another.

VII. **Adaptability**

In this case, software allows differing system constraints and user needs to be satisfied by making changes to the software.

Program vs Software Product:

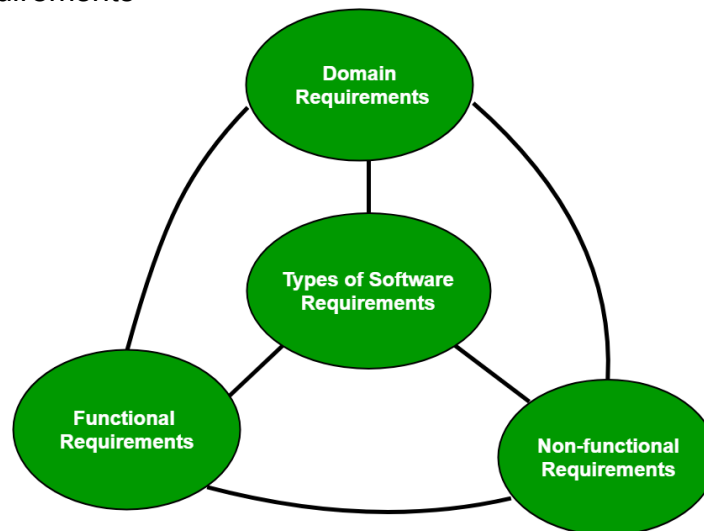
- I. A program is a set of instructions which is given to a computer in order to achieve a specific task whereas a software is when a program is made available for commercial business and is properly documented along with its licensing. Software=Program+documentation+licensing.
- II. A program is one of the stages involved in the development of the software, whereas a software development usually follows a life cycle, which involves the feasibility study of the project, requirement gathering, development of a prototype, system design, coding and testing.

According to IEEE standard 729, a requirement is defined as follows:

- A condition or capability needed by a user to solve a problem or achieve an objective
- A condition or capability that must be met or possessed by a system or system component to satisfy a contract, standard, specification or other formally imposed documents
- A documented representation of a condition or capability as in 1 and 2.
- Software Engineering | Classification of Software Requirements

A software requirement can be of 3 types:

- Functional requirements
- Non-functional requirements
- Domain requirements

Functional Requirements: These are the requirements that the end user specifically demands as basic facilities that the system should offer. All these functionalities need to be necessarily incorporated into the system as a part of the contract. These are represented or stated in the form of input to be given to the system, the operation performed and the output expected. They are basically the requirements stated by the user which one can see directly in the final product, unlike the non-functional requirements.

For example, in a hospital management system, a doctor should be able to retrieve the information of his patients. Each high-level functional requirement may involve several interactions or dialogues between the system and the outside world. In order to accurately describe the functional requirements, all scenarios must be enumerated.

There are many ways of expressing functional requirements e.g., natural language, a structured or formatted language with no rigorous syntax and formal specification language with proper syntax.

Non-functional requirements: These are basically the quality constraints that the system must satisfy according to the project contract. The priority or extent to which these factors are implemented varies from one project to other. They are also called non-behavioral requirements.

They basically deal with issues like:

- Portability
- Security
- Maintainability
- Reliability
- Scalability
- Performance
- Reusability
- Flexibility

NFR's are classified into following types:

- Interface constraints
- Performance constraints: response time, security, storage space, etc.
- Operating constraints
- Life cycle constraints: maintainability, portability, etc.
- Economic constraints

The process of specifying non-functional requirements requires the knowledge of the functionality of the system, as well as the knowledge of the context within which the system will operate.

Domain requirements: Domain requirements are the requirements which are characteristic of a particular category or domain of projects. The basic functions that a system of a specific domain must necessarily exhibit come under this category. For instance, in an academic software that maintains records of a school or college, the functionality of being able to access the list of faculty and list of students of each grade is a domain requirement.

These requirements are therefore identified from that domain model and are not user specific.

Software Engineering | Requirements Elicitation

Requirements elicitation is perhaps the most difficult, most error-prone and most communication intensive software development. It can be successful only through an effective customer-developer partnership. It is needed to know what the users really need.

There are a number of requirements elicitation methods. Few of them are listed below –

- I. Interviews
- II. Brainstorming Sessions
- III. Facilitated Application Specification Technique (FAST)

IV. Quality Function Deployment (QFD)

V. Use Case Approach

The success of an elicitation technique used depends on the maturity of the analyst, developers, users and the customer involved.

i. Interviews:

Objective of conducting an interview is to understand the customer's expectations from the software.

It is impossible to interview every stakeholder hence representatives from groups are selected based on their expertise and credibility.

Interviews maybe be open ended or structured.

- I. In open ended interviews there is no pre-set agenda. Context free questions may be asked to understand the problem.
- II. In structured interview, agenda of fairly open questions is prepared. Sometimes a proper questionnaire is designed for the interview.

ii. Brainstorming Sessions:

- It is a group technique
- It is intended to generate lots of new ideas hence providing a platform to share views
- A highly trained facilitator is required to handle group bias and group conflicts.
- Every idea is documented so that everyone can see it.
- Finally a document is prepared which consists of the list of requirements and their priority if possible.

iii. Facilitated Application Specification Technique:

It's objective is to bridge the expectation gap – difference between what the developers think they are supposed to build and what customers think they are going to get.

A team oriented approach is developed for requirements gathering. Each attendee is asked to make a list of objects that are-

- II. Part of the environment that surrounds the system
  - I. Produced by the system
  - II. Used by the system

Each participant prepares his/her list, different lists are then combined, redundant entries are eliminated, team is divided into smaller sub-teams to develop mini-specifications and finally a draft of specifications is written down using all the inputs from the meeting.

iv Quality Function Deployment:

In this technique customer satisfaction is of prime concern, hence it emphasizes on the requirements which are valuable to the customer.

3 types of requirements are identified –

- **Normal requirements** – In this the objective and goals of the proposed software are discussed with the customer. Example – normal requirements for a result management system may be entry of marks, calculation of results etc
- **Expected requirements** – These requirements are so obvious that the customer need not explicitly state them. Example – protection from unauthorised access.
- **Exciting requirements** – It includes features that are beyond customer's expectations and prove to be very satisfying when present. Example – when an unauthorised access is detected, it should backup and shutdown all processes.

The major steps involved in this procedure are –

- I. Identify all the stakeholders, eg. Users, developers, customers etc
- II. List out all requirements from customer.
- III. A value indicating degree of importance is assigned to each requirement.
- IV. In the end the final list of requirements is categorised as –
  - It is possible to achieve
  - It should be deferred and the reason for it
  - It is impossible to achieve and should be dropped off

v. Use Case Approach:

This technique combines text and pictures to provide a better understanding of the requirements.

The use cases describe the 'what', of a system and not 'how'. Hence they only give a functional view of the system.

The components of the use case design includes three major things – Actor, Use cases, use case diagram.

- **Actor** – It is the external agent that lies outside the system but interacts with it in some way. An actor maybe a person, machine etc. It is represented as a stick figure. Actors can be primary actors or secondary actors.

- Primary actors – It requires assistance from the system to achieve a goal.
- Secondary actor – It is an actor from which the system needs assistance.
- **Use cases** – They describe the sequence of interactions between actors and the system. They capture who(actors) do what(interaction) with the system. A complete set of use cases specifies all possible ways to use the system.
- **Use case diagram** – A use case diagram graphically represents what happens when an actor interacts with a system. It captures the functional aspect of the system.
  - A stick figure is used to represent an actor.
  - An oval is used to represent a use case.
  - A line is used to represent a relationship between an actor and a use case.

Conclusion:

The challenge is to build these huge systems in a cost-effective manner. The panel expects this challenge to concern the field of software engineering for the rest of the decade. Hence, any set of methodologies that can help in meeting this challenge will be invaluable. More importantly, the use of such methodologies will likely determine the competitive positions of organizations and nations involved in software production.

References:

- I. <https://www.geeksforgeeks.org/software-engineering-classification-of-software-requirements/?ref=rp>
- II. <https://www.geeksforgeeks.org/software-engineering-requirements-elicitation/?ref=rp>
- III. <https://www.nap.edu/read/5018/>

E-COMMERCE

Prof. Navjot Kaur

Govt College Ropar

Computer Science. HEIS

8872496757

ABSTRACT

Information Technology has been playing a vital role in the future development of financial sectors and the way of doing business in an emerging economy . Increased use of smart mobile services and internet as a new distribution channel for business transactions and international trading requires more attention towards e-commerce security for reducing the fraud activities. The advancement of Information and Communication technology has brought a lot of changes in all daily life of human being. E-commerce has a lot of benefits which add value to customer's satisfaction in terms of customer convenience in any place and enables the company to gain more competitive advantage over the other competitors.

INTRODUCTION

E-commerce is a popular term for electronic commerce or even internet commerce. The name is self-explanatory, it is the meeting of buyers and sellers on the internet. This involves the transaction of goods and services, the transfer of funds and the exchange of data. Ecommerce refers to both online retail and online shopping as well as electronic transactions. Ecommerce has hugely increased in popularity over the last decades. Ecommerce enables you to buy and sell products , twenty-four hours a day. Ecommerce, also known as Electronic Commerce or Internet Commerce. E-commerce, which can be conducted over computers, tablets, or smartphones may be thought of like a digital version of mail-order catalog shopping.

Definition of E-commerce

“ E-commerce is just the process of buying and selling produce by electronic means such as by mobile applications and the Internet.”

Examples of E-Commerce

Types of Ecommerce Models Amazon

- Flipkart
- eBay
- Fiverr
- Upwork
- Olx

: There are four main types of ecommerce models that can describe almost every transaction that takes place between consumers and businesses.

Business to Consumer (B2C): The most traditional transaction type from a consumer's point of view is the B2C model. B2C is the traditional retail model .B2C e-commerce deals with electronic business relationships between businesses and consumers. Many people enjoy this avenue of e-commerce because it allows them to shop around for the best prices, read customer reviews and often find different products that they wouldn't otherwise be exposed to in the retail world. In Other Words We Can Say That Businesses Sell Goods Straight To Consumers Through Their Website. The B2C transaction is not limited to products, but services are quite often distributed in this fashion as well. Businesses may offer services like financial advising, tutoring, subscription memberships, and others to grow their presence online.

Business to Business (B2B): B2B e-commerce refers to all electronic transactions of goods and sales that are conducted between two companies. This type of e-commerce typically explains the relationship between the producers of a product and the wholesalers who advertise the product for purchase to consumers. B2B transactions can include bulk pricing, larger quantity orders, or specialty products that an average consumer would never need on a day to day basis.

B2B transactions create powerful and long-lasting relationships between each side. Typical products that are involved in B2B transactions include office supplies, gasoline and oil, medical equipment, airplanes, ships, and military equipment. B2B transactions occur in many forms and take place globally.

Consumer to Consumer (C2C): In the C2C model, the platform itself does not own or sell any products. rather, it serves as the bridge between the consumer selling and consumer buying.. Selling an item on these sites can be as simple as opening the app or site, creating an account, listing the item, and waiting for another consumer to purchase. C2C opportunities increase consumer buying power by eliminating many steps of the buying process. This level of e-commerce encompasses all electronic transactions that take place between consumers. Generally, these transactions are provided by online platforms (such as PayPal), but often are conducted through the use of social media networks (Facebook marketplace) and websites .

Consumer to Business (C2B) : This consists of electronic transactions of products and services between two customers. These are mainly conducted through a third party that provides an online platform for these transactions. Sites, where old items are bought and sold, are examples of C2C ecommerce. Not the most traditional form of e-commerce, C2B e-commerce is when a consumer makes their services or products available for companies to purchase. An example of this would be a graphic designer customizing a company logo or a photographer taking photos for an e-commerce website. This online commerce business is when the consumer sells goods or services to businesses, and is roughly equivalent to a sole proprietorship serving a larger business.

Advantages of Ecommerce :

A Larger Market :- E-Commerce allows you to reach customers all over the country and around the world. Your customers can make a purchase anywhere and anytime, especially more people are getting used to shopping on their mobile devices. It provides 24x7 support.

Customers can enquire about a product or service and place orders anytime, anywhere from any location. E-commerce application provides users with more options and quicker delivery of products. E-commerce application provides users with more options to compare and select the cheaper and better options.

Fast Response To Consumer Trends And Market Demand:-E-commerce application provides users with more options to compare and select the cheaper and better options. A customer can put review comments about a product and can see what others are buying, or see the review comments of other customers before making a final purchase. E-commerce provides options of virtual auctions. It provides readily available information. A customer can see the relevant detailed information within seconds, rather than waiting for days or weeks. E-Commerce increases the competition among organizations and as a result, organizations provides substantial discounts to customers.

Lower Cost:- With the advance in ECommerce platform technologies, it has become very easy and affordable to set up and maintain an eCommerce store with a low overhead. Merchants no longer have to spend a large budget on TV ads or billboard, nor worry about the expense for personnel and real estate.

More Opportunities To "Sell": Customers need not travel to shop a product, thus less traffic on road and low air pollution. E-commerce helps in reducing the cost of products, so less affluent people can also afford the products. Merchants can only provide a limited amount of information on a product in a physical store. On the other hand, eCommerce websites allow the space to include more information such as demo videos, reviews, and customer testimonials to help increase conversion..

Easily retarget your customers: There are many ways to retarget the customer and sell the product nicely. Share a coupon when customers leave the checkout page. Even by sending emails which are pitching upsell and cross-sell. Can be done through Google paid and organic search results. It can be done through the customer's number of visits to a specific page with a certain period of time.

Reduce Resource hiring and training cost: In e commerce you will not have to hire many employees as compared to the store, it is because when you open an online store your half of the work is been done through approaching customers directly by providing detailed information and visibility of the products.

Disadvantages of E-Commerce: Lack of personal touch: Some consumers value the personal touch they get from visiting a physical store and interacting with sales associates. Such personal touch is particularly important for businesses selling high-end products as customers not only want to buy the merchandise but also have a great experience during the process.

Price And Product Comparison: With online shopping, consumers can compare many products and find the lowest price. This forces many merchants to compete on price and reduce their profit margin.

Need For Internet Access :This is pretty obvious, but don't forget that your customers do need Internet access before they can purchase from you! Since many eCommerce platforms have features and functionalities that require high-speed Internet access for an optimal customer experience, there's a chance you're excluding visitors who have slow connections.

Credit Card Fraud : Credit card fraud is a real and growing problem for online businesses. It can lead to chargebacks that result in the loss of revenue, penalties, and bad reputation.

IT Security Issues: More and more businesses and organizations have fallen prey to malicious hackers who have stolen customer information from their database. Not only could this have legal and financial implications but also lessen the trust customers have in the company.

Complexity In Taxation, Regulations, and Compliance: If an online business sells to customers in different territories, they'll have to adhere to regulations not only in their own states/countries but also in their customers' place of residence. This could create a lot of complexities in accounting, compliance, and taxation.

Applications of E-Commerce

E-Commerce development and its applications are an unavoidable sector in the present day to day life. ecommerce improves its sales performance. Given below are the most common eCommerce applications.

Retail & wholesale: There are numerous applications for retail as well as wholesale in the case of e-commerce. Here comes e-retailing or may be called as online retailing. This refers to the selling of goods and other services through electronic stores from business to consumers. These are designed and equipped using a shopping cart model and electronic catalog.

Marketing: Using web and e-commerce, data collection about the preferences, behavior, needs, buying patterns are possible. The marketing activities like price fixing, product feature, and its enhancement, negotiation, and the relationship with the customer can be made using these.

Finance: E-Commerce is being used by the financial companies to a large extent. By the name finance, we know that there will be customers and transactions. The customers can check the balance in their savings account, as well as their loan account. There are features like transferring of money from and to their own accounts, paying off bills online and also e-banking. Online stock trading is also another feature of e-commerce.

Manufacturing: E-Commerce is included and used in the chain operations (supply) of a company. There are companies that form the electronic exchange. This is by providing buying and selling items together, trading market information and the information of runback office like inventory control. This is a way that speeds up the flow of finished goods and the raw materials among the business community members.

Auctions : E-Commerce customer to customer is direct selling of goods among customers. It includes electronic auctions that involve bidding system. Bidding allows prospective buyers to bid an item. In Airline Company they give bidding opportunity for customers to quote the price for a seat on a specific route, date and time.

Education : E-commerce sector have the keen future in the field of educations and learning. In educational training also e-commerce has a major role in interactive education, video conferencing, online class and for connecting different educational training centers.

Due to the success growth in the e-commerce business sector, many educational institution have decided to create a new learning with new trends and challenges.

EPS in E-Commerce :

E-commerce sites use electronic payment, where electronic payment refers to paperless monetary transactions. It is user friendly and less time-consuming than manual processing, it helps business organization to expand its market expansion. Listed below are some of the modes of electronic payments

–

- Credit Card
- Debit Card
- Smart Card
- E-Money
- Electronic Fund Transfer (EFT)

Credit Card

Payment using credit card is one of most common mode of electronic payment. Credit card is small plastic card with a unique number attached with an account. It has also a magnetic strip embedded in it which is used to read credit card via card readers. When a customer purchases a product via credit card, credit card issuer bank pays on behalf of the customer and customer has a certain time period after which he/she can pay the credit card bill. It is usually credit card monthly payment cycle. Following are the actors in the credit card system.

- The card holder – Customer
- The merchant – seller of product who can accept credit card payments.
- The card issuer bank – card holder's bank
- The acquirer bank – the merchant's bank
- The card brand – for example , visa or Mastercard.

Debit Card

Debit card, like credit card, is a small plastic card with a unique number mapped with the bank account number. It is required to have a bank account before getting a debit card from the bank. The major difference between a debit card and a credit card is that in case of payment through debit card, the amount gets deducted from the card's bank account immediately and there should be sufficient balance in the bank account for the transaction to get completed; whereas in case of a credit card transaction, there is no such compulsion.

Debit cards free the customer to carry cash and cheques. Even merchants accept a debit card readily. Having a restriction on the amount that can be withdrawn in a day using a debit card helps the customer to keep a check on his/her spending.

Smart Card

Smart card is again similar to a credit card or a debit card in appearance, but it has a small microprocessor chip embedded in it. It has the capacity to store a customer's work-related and/or personal information. Smart cards are also used to store money and the amount gets deducted after every transaction.

Smart cards can only be accessed using a PIN that every customer is assigned with. Smart cards are secure, as they store information in encrypted format and are less expensive/provides faster processing. Mondex and Visa Cash cards are examples of smart cards.

E-Money

E-Money transactions refer to situation where payment is done over the network and the amount gets transferred from one financial body to another financial body without any involvement of a middleman. E-money transactions are faster, convenient, and saves a lot of time. Online payments done via credit cards, debit cards, or smart cards are examples of emoney transactions. Another popular example is e-cash. In case of e-cash, both customer and merchant have to sign up with the bank or company issuing e-cash.

Online auction: E-Auction processes the real-time visibility of the bids happening on any product. Sellers will have the flexibility to offer products with different prices and at the same time, buyers will have a transparent bidding process to show their instant response. Selling Products online with an auction setup helps the merchants to know the competitive environment of ecommerce as well auction industry. Online auctions allow auctioneers to connect sellers with buyers from potentially anywhere in the world.

Auction Types:

English Auction: The English auction is what Ram first thinks of when he imagines an auction. The opening price is low, but with each new bid the price goes up. The advantage of this system is that it helps Ram get the highest possible price. He can also set a reserve price which ensure that the car will not be sold for anything below an amount that he decides on in advance.

Dutch Auction: A Dutch auction operates with the auctioneer opening at a high price and then continuing to drop the price until a buyer bids on it. The first person to bid wins the auction. A Dutch Auction can alternately be used to refer to auctions where multiple items are offered at once, such as investment securities. In this case, bidders state the quantity and price they would like to purchase. Once the bids are in the winning bidders are determined by who offered to pay the most per item. However, every winning bidder pays only what the lowest winning bidder offered.

Double Auctions: The double auction system is what Ram would see in the stock market. Buyers place bids and sellers place offers throughout the trading day. This can be done electronically, where each party calls out prices they are willing to buy or sell at and make a transaction if the prices match up. In this way a negotiation of sorts occurs where buyer and seller work together to arrive at a fair market price.

Reverse Auction: The roles of seller & buyer are reversed in this type of auction. In this process, the buyer puts up a request for his/her required item and thus, Sellers bid for the prices at which they are willing to sell the buyer's requested products. Lastly, the seller with the lowest bid will be the winner of the auction.

Regular Auction: It is normally the Forward Auction. It includes the process in which usually a seller puts up his/her products for auction and the buyers compete to offer different prices to the seller by bidding on the product. The buyer with the highest bid will be the auction winner.

BASIS FOR COMPARISON	TRADITIONAL COMMERCE	E-COMMERCE
Meaning	Traditional commerce is a branch of business which focuses on the exchange of products and services, and includes all those activities which encourages exchange, in some way or the other.	E-Commerce means carrying out commercial transactions or exchange of information, electronically on the internet.
Processing of Transactions	Manual	Automatic
Accessibility	Limited Time	24×7×365
Physical inspection	Goods can be inspected physically before purchase.	Goods cannot be inspected physically before purchase.
Physical inspection	Goods can be inspected physically before purchase.	Goods cannot be inspected physically before purchase.
Customer interaction	Face-to-face	Screen-to-face
Scope of business	Limited to particular area.	Worldwide reach
Information exchange	No uniform platform for exchange of information.	Provides a uniform platform for information exchange.
Resource focus	Supply side	Demand side
Business Relationship	Linear	End-to-end
Marketing	One way marketing	One-to-one marketing
Payment	Cash, cheque, credit card, etc.	Credit card, fund transfer etc.
Delivery of goods	Instantly	Takes time

References:

- 1 .<https://www.yarddiant.com/blog/ecommerce/ecommerce-and-its-applications/>
2. https://www.tutorialspoint.com/e_commerce/e_commerce_payment_systems.htm
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Online_auction
4. Manjotkaur, fundamentals of E- Commerce ,Kalyani publishers
- 5.E-Commerce , sushilGoel
6. Ravi Kalakota , fundamentals of E- Commerce

